

ALLABEREN KADYROW, ISA ARAZOW

ENE DILI

4-NJI SYNP ÜÇIN DERSLIK

*Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Bäşinji neşir

DAŞKENT – «O‘ZBEKISTON» – 2020

UO'K 811.512.164(075)
KBK 81.2 Tur-9
K14

Syn ýazan:

Gülsera Soýunowa—Dörtkök tümeniniň 9-njy orta mekdebiniň Türkmen dili we edebiyaty mugallymasy.

SALAM, HORMATLY OKUWÇY!

Şuny berk ýatda saklaň! Siz garaşsyz Özbegistanyň görer gözüsiňiz, gelejegiňiz, onuň ýagşy günlerinden habar berýän ýaş göwün eýesisiňiz. Garaşsyz Watanymyz sizden köp zatlary tama etmäge hakly. Munuň üçin okamak we öwrenmek gerek. Ýlmyň belentliklerine tarap äden ädimleriňizde eliňizdäki okuw kitaby kömekçiňiz bolsun. Ondaky her bir pikir, her bir düzgün bilimleriniňizi baýlaşdyrar. Şol bir wagtda, siz hem bu sahypalara yhlas gözi bilen garaň. Zaýalaman, gowy edip peýdalanyň.

Ýlmyň belentliklerine tarap äden ädimleriňiz şowly bolsun!

«O'zbekiston» NÇDÖ

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň
serişdeleriniň hasabyndan çap edildi.**

ISBN 978-9943-01-095-6

© A.Kadyrow we başg., 2011, 2013, 2015, 2017, 2020
© «O'zbekiston» NÇDÖ, 2011, 2013, 2015, 2017, 2020

1-nji sentýabr – Özbekistan Respublikasynyň Garaşsyzlyk güni we umumy halk baýramy

ÖZBEGISTAN

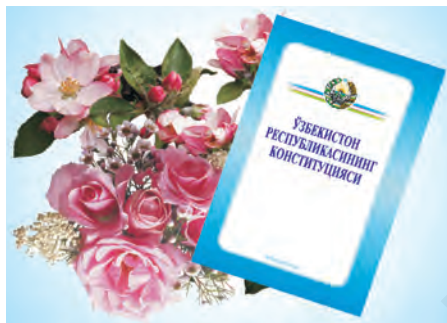
Göbek ganmyň daman ýeri
Eziz ölkäm – Özbekistan
Päk işläris döküp deri,
Çünki saňa hormatym kân.

«Parlap baýdagym erkana,
Halkyma güýç-kuwwat berýär.
Garaşsyzlyk ýoly bilen
Özbekistan öňe barýar.

(Akgeldi Aşyrow)

Özbekistan Respublikasy Kanun bilen tassyk edilen öz döwlet nyşanlaryna – baýdagyna, gerbine we senasyna eýedir.

(«Özbekistan Respublikasynyň Konstitusíyasýndan»)

Özbekistan Respublikasynyň döwlet dili özbek dilidir. Özbekistan Respublikasy öz çäginde ýaşayan ähli millet we halkyýetleriň dilleriniň, urp-adatlarynyň we döp-dessurlarynyň hormatlanyşyny üpjün edýär, olaryň rowaçlanmagy üçin şert döredýär.

(«Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiyasyndan»)

1989-njy ýylyň 21-nji oktýabrynda Döwlet dili barada Kanun kabul edildi.

ÇEMEN

Uzak ilden myhman gelen doganym,
Peşgeş berdi maňa täsin çemeni.
Her dürli güllerden ýyglyp boglan,
Örän şatlandyrdy ol sowgat meni.
Alyp baryp şahsy kitaphanama,
Türkmençe, özbekçe gür berdim oňa.

Dil bilşimden hoşwagt bolup doganym,
Diýdi: –Berekella, zor ekeniň sen!
Özbek doganmyzyň söz mülkün tirip,
Taýýarlapsyň bu gün üýtgeşik çemen.

(Ýazgül Durdymädowa)

Goşgyny labyzly okaň. Çemen diýlip nämä aýdylýandygyny gürrüň edip beriň.

GAÝTALAMAK

SES HEM HARP

Dildäki sözleriň belgilerine **harp** diýilýär. Sesleri aýdýarys we eşidýäris. Harplary bolsa ýazýarys hem-de görýäris.

1-nji gönükme. Özünüzden elipbiý tertibinde gelyän harplaryň her birine degişli sözler ýazyň.

2-nji gönükme. Teksti ilki sessiz, soň sesli okaň. Bu ikisindäki aýratynlygy bilmäge synanyşyň.

DILIŇ JEMGYÝETDÄKI ORNY

Dil adamlar arasyndaky möhüm aragatnaşyk serişdesidir. Çünki jemgyýetiň her bir agzasy öz pikirini sonuň üsti bilen amala aşyrýar.

Döwrüň özgermegi bilen dil hem üýtgeýär. Käbir sözler ulanyşdan galsa, käbirleri täzeden döreýär.

Garaşsyzlykdan soňky bolan özgerişleri bir göz önüne getiriň. Öňki döwürdäki «kolhoz, sowhoz, raýon, oblast» ýaly sözler häzir ulanyşdan galdy. Olar «Şirket hojalygy», «Etrap», «Welaýat» ýaly sözler bilen çalşyryldy.

Diliň jemgyýetdäki orny biçak uly. Ol iki ugur boýunça, ýagny gepleşik hem ýazuw arkaly alnyp barylýar. Eger-de siz öz diliňiziň kada-kanunlaryny gowy bilseňiz hiç haçan kynçylyk çekmersiňiz.

Birinji we ikinji sözlemlerde nähili pikirler öňe sürülýär? Üçünji sözlemden başlap, altynjy sözleme çenli nämeler barada gürrüň edilýär? Gepleşik we ýazuw dili barada bilýän zadyňyzy gürrüň beriň. Mysal getirin.

3-nji gönükme. Makalany içeriňizden okap çykyň. Her bir sözün näçe sesden (harpdan) ybaratdygyny anyklaň. Şolardan dört sesden düzülenlerini saýlap göçüriň.

TÜRKMENLER

Häzirki wagtda türkmenler dünýäniň segsene golaý ýurtlarynda ýaşaýarlar. Olar öz oturan Watanyna gulluk edýärler. Şolardan Owganystan, Eýran, Pakistan, Yrak, Siriýa, Türkiýe ýaly ýurtlarda ýaşaýanlary bolsa özläriniň ene dilini, döp-dessurlaryny üýtgetmän saklap gelýärler. Türkmenler Özbegistanda-da az däl. Olar dürli millet wekilleri bilen bir dogan ýaly bolup zähmet çekýärler.

4-nji gönükme. Teksti howlukman okaň. On sesden artyk düzülen sözleri saýlap göçüriň. Her sözde näçe sesiň bardygyny aýdyň.

Özbegistanyň her welaýatynda diýen ýaly türkmenleriň Milli medeni merkezleri bar. Garagalpagystanda 2000-nji ýylyň iýulynda bu ölkedäkileriň Milli medeni merkeziniň birinji konferensiýasy Dörtkölda geçirildi. Onda şu merkeziň organy bolan gazetini neşir etmek, türkmenleriň Milli döp-dessurlaryny kämilleşdirmek ýaly birnäçe çärelere seredildi.

(Köbeý Artykow)

5-nji gönükme. Ilki üç sesli, soň baş sesli sözleri göçüriň. Aky biziň goňşymyz. Ol orta mekdebi geçen ýyl gutarypdy. Oglan maşgalasyny taşlap, hiç ýere gitmedi.

Atasynyň gurluşykçy kärini eýeläp aldy. Şeýlelikde obadaşlarynyň ençemesiniň jaýyny suwap berdi.

İNÇE WE ÝOGYN ÇEKIMLILER

Sap owazdan emele gelip, päsgelsiz aýdylýan seslere **çekimli sesler** diýilýär.

Türkmen dilinde çekimli sesler dokuz sanydyr. Olar hem özara **inçe we ýogyn çekimliler** diýen iki topara bölünýärler.

Inçe çekimliler: ä, e, i, ü, ö.

Ýogyn çekimliler: a, o, y, u.

6-njy gönükme. Sözlemleri göçüriň we inçe çekimlileriň aşagyny çyzyň.

Öten agşam jigime «Özbek halk ertekileri» diýen kitaby okap berdim. Jigim üns berip diňledi. Ol ertekilerden güýçli lezzet aldy.

7-nji gönükme. İçinde inçe çekimlisi bolan sözleri saýlap göçüriň.

1. Ýagşy bolýar ekip iýseň, maňlaý deriň döküp iýseň (*Kaýum Taňrygulyýew*). 2. Her bir ynsana, hususy kitaphana gerek. Kitaby söý, kitaby bil, görseň derrew satyn al (*Aganyýaz Gurbanow*). 3. Men awtobusa münenimde garrylara, maýyp-müjrlüplere orun berýärim. 4. Nadan oglan atasyna seretmez (*Magtymguly*).

kitaphana

8-nji gönükme. Nakyllary göçürip alyň. Giň çekimlili sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Tomus depesi gaýnamadygyň, gyş gazany gaýnamaz.

2. Ertir turup ataňy gör, ondan soň atyňy.

3. Bir okana bar, birem dokana.

4. Göwni açygyň ýoly açyk.

9-njy gönükme. Okaň. Galdyrylyp gidilen çekimlileri ornunda goýup, sözlemleri göçüriň.

N u s g a : *Nazaryň öýleri mekdepden uzakda.*

Naz...ryň öýleri mekdepden uz..kda. Ol şol ob...dan gatnaýan çagalaryň iň ul...jasy. Şonuň üçin at...–eneler öz çagal...ryna ýold...–yzda göz-gulak bolm...gy, çag...lar bilen bile gelip, bile gitmegi Naz...rdan haýyş edýärler.

(Gazakbaý Küşenow)

DODAKLANÝAN WE DODAKLANMAÝAN ÇEKIMLILER

Dodak çekimlileri aýdanymyzda, biziň dodaklarymyz tegelenýär we öňe garşy çömmelýär. Diýmek, **o**, **u**, **ü**, **ö** sesleri dodaklaryň gatnaşmagynda emele gelýär. Şonuň üçin hem bu çekimlilere dodak çekimliler diýilýär.

Türkmen edebi diliniň ýazuwynda dodak çekimlileriň ýazuw düzgünleri aşakdaky ýalydyr.

1. **O**, **ö** sesleri gepleşikde sözleriň soňky bogunlarynda eşidilse-de, olar diňe sözün birinji bogunda ýazylýar.

M e s e l e m : Orak, ördek, horaz, börek, dolak, kömek şeklinde.

2. U, ü sesleri sözleriň soňky bogularynda-da özüniň deňişli kadalaryna laýyklykda ýazylýar.

a) Ilki bogunlarynda dodak çekimlilerden biri gelen köpbogunly sözleriň ikinji bognundaky gysga aýdylýan dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar.

M e s e l e m : Düzüm, düzüň, ogluň, kömür, uçgun, bulut, çoluk we ş.m.

b) Düýp sözleriň ýapyk bogunlaryndaky w harpyndan soň hem-de öň gelip, gysga aýdylýan dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar.

M e s e l e m : Gawun, awunmak, hyjuw, ýazuw, şarlawuk, jürlewük, gürlewük.

ç) Goşma sözlerde u, ü dodak çekimlileri sözüň üçünji we dördünji bogunlarynda hem ýazylýar.

M e s e l e m : Oguldursun, üçburçluk, Üzümgül, kyrkbogun.

Dar çekimliler iki bogunly sözleriň soňky açyk bognunda gelseler, onda olar dodaklandyrylman ýazylýarlar.

M e s e l e m : Uly, böri, çüri, göni we ş.m.

Uzyn, ýüzin, müdir, üçin, bütin, ýogyn, ýörite, gündiz, ujypsyz, ukyp, ýaly sözleriň ikinji bogunlaryndaky y, i, çekimlileri uzyn aýdylýandygy sebäpli dodaklandyrylman ýazylýarlar.

10-njy gönükme. Aşakdaky surat boýunça sözlemler düzüp ýazyň. Suratdaky çagalara özüňiz at goýuň.

Düzen sözlemleriňizdäki dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimlili sözlere üns beriň. Dodaklanýanlaryň aşagyna bir, dodaklanmaýanlaryň aşagyna bolsa iki çyzyk çyzyň.

11-nji gönükme. Aşakdaky teksti üns bilen okaň we göçüriň, içinde inçe çekimlisi bolan sözüň aşagyna bir çyzyk, ýogyn çekimlisi bolan sözüň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

Eý balam, ata-enäni ynjytma, göwnüni ýykma. Olaryň kalbyny päk saklamaga çalyş, sen ata-enäniň hakyna hormat goýmasaň-da, akyl-huşuna, adamkärçiligine hormat goý, ata-ene seni jan-dil bilen ideg edip ösdürdiler. Eger sen olara degişli hata iş etseň, sen hiç haçan ýagşylyk ýüzüni görmersiň, ýamanlyga sezewar bolarsyň, çünki her kişi ata-enesiniň ýagşylygyny bilmese, başga biriniň hem ýagşylygyna baha berip bilmez.

(Kowusnama)

12-nji gönükme. Okaň. Dodaklanmaýan çekimlili sözleri göçüriň.

Kerim Gurbannepesow zehinli şahyrdy. Ol köp okardy, ýazardy. Şahyr çagalaram ünsden düşürmezdi. Onuň galamynyň astyndan çykan «Nazarjanyň piljagazy», «Mekgejöwenim» ýaly goşgulary ýat tutmadyk, megerem, ýok bolsa gerek (*Aganyýaz Gurbanow*).

13-nji gönükme. «Ýalta» diýen goşgyny okaň we göçüriň, içinde dodak çekimlisi gelen sözleriň aşagyny çyzyň.

Ir bilen sabyn
Jaýa gelsedi.
Krowadyma
Böküp galsady
Özi ýüzümi
Ýuwup bilsedi.
Ýeňlärdi derdim,
Hezil ederdim.
Eger tapmasam
Jadyly kitap,
Ol bar soraga
Bersedi jogap,
Onda sapagmy
Ýörmezdim okap.
Mende jadyly
Ruçka bolsady.
Mesele bersem,
Çözüp bilsedi.

Diktantam diýsem,
Ýazyp bilsedi.

Dagaşyp ýatman
Kitap, depderim,
Tertipli bolup
Tapsady ýerin
Ýeňlärdi derdim,
Hezil ederdim.

Islän ýerime
Ýüwrüp giderdim,
Oýnar ýörerdim
Ýaýnar ýörerdim.
Gelmezdim öýe
Uzynly günem.
Onda—ha ýalta
Diýmezdi enem.

(*Kaýum Taňrygulyýew*)

14-nji gönükme. Sözlemleri okaň. Dodaklanýan çekimlili baş sözi, soň hem dodaklanmaýan çekimlisi bolan baş sözi saýlap göçüriň.

Halk «Ýagşy adam ýatdan çykmaz» diýip, örän dogry aýdan ekeni. Muňa men Myrat, Töre bilen bile işleşen ýyllarymda göz ýetirdim. Ol gazetiň redaktorydy, menem edebi işgärdim. Bile işleşen ýyllarymyzda telim sapar şowsuzlyklaram bolupdy. Emma men Myradyň müzzerenini, ejizlänini görmedim. Ol hiç kimiň göwnüne degmezdi. Eger-de birine sähelçe käýän bolsa-da, bir sagat geçip-geçmänkä derrew ondan ötüňç sorardy (*Şükür Gurbanow*).

Myradyň haýsy häsiýetleri size ýarady? Ol barada gürrüň beriň.

AÇYK WE DYMYK ÇEKIMSIZLER

Owaz bilen galmagalyň goşulmagyndan ýa-da diňe galmagaldan emele gelýän seslere çekimsiz sesler diýilýär. Türkmen elipbiýinde 21 sany çekimsiz ses bar: **b, ç, d, f, g, h, j, ž, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, w, ý, z.**

Çekimsiz sesler **dymyk** we **açyk** diýen iki topara bölünýärler.

1. Dymyk sesler: **k, p, t, ç.**

2. Açyk sesler: **g, b, d, j.**

15-nji gönükme. Köp nokatlaryň ýerine degişli çekimsizleri ýazyp göçüriň.

Toşap
Çoluk

Toşa...yň
Çolu...yň

Söwüt
Süýt
Aýak
Örküç
Oturgyç
Jorap
Kitap
Gulak
Çaryk
Sebäp
Çigit
Sanaç

Söwü...i
Süý...i
Aýa...y
Örkü...i
Oturgy...yň
Jora...y
Kita...ym
Gula...yň
Çary...y
Sebä...i
Çigi...iň
Sana...y

1. Çyzygyň çep tarapyndaky sözleriň soňky çekimsizleri nähili çekimsizler?

2. Köp nokatlaryň ýerine ýazan çekimsizleriňiz nähili çekimsizler?

16-njy gönükme. Şygry labyzly okaň. Aşagy çyzylan harplary depderiňize göçüriň we olaryň haýsysynyň aýyk, haýsysynyň dymyk çekimsizdigini aýdyň.

AÝNAJYK

Ertir turup Aýnajyk,
Geýdi tämizje köwşün
Tozan, palçyk ýok onda,
Ýaldyrap atýar öwşün.

Çyzganypjyk ýeňlerin,
Tämizledi dişini
Sabyň bilenjik ýuwnup
Darady ol başyny

Aýna bakyp seretdi,
Elleri hem ýüzi ak.
Enaýyja gyz özi,
Geýminde-de kiri ýok.

Baga baran wagtynda
Seredipjik gördüler.
«Aýna ýaly Aýnajyk!»
Diýip baha berdiler.

(Berdi Kerbabaýew)

17-nji gönükme. «Orak, aç, şat» sözlerine degişli sözlemler düzüp, dymyklaryň açyga öwrülişini düşündiriň.

18-nji gönükme. Okaň. Dymyk çekimsizleriň açyga öwrülen sözlerini saýlap göçüriň. haýsy sesiň nähili sese öwrülendigini aýdyň.

1. Durdy oragyň sapyndan mäkäm tutsa-da ýorunja orşy baý oglunyň gaharyny getirdi (*Hydyr Deryaýew*).
2. Agaç agaja bakar, arasyndan suw akar (*Halk aýdymyndan*).
3. Nazar daýysynyň erigi bişeninde hemmeden öň şolara ylgardy. Emma bugdaý bişip, oraga geleninde welin ol garasynam görkezmedi (*Kaýum Taňrygulyýew*).
4. Muhammet elindäki hatyny uzatdy-da başlygyň berjek jogabyna garaşdy (*Aşyrberdi Kürt*).

SÖZLERİŇ GURLUŞY

A) Asyl söz we goşulma

Sözleriň esasy manylaryny bildirip, üýtgemän galan böleklerine **asyl söz** diýilýär.

Me se le m: *Kör, kanal, kitap, haly, parta, stol, suw* we ş.m.

Şu sözleriň belli bir harpyny taşlasak ýa-da harplaryň tertibini üýtgetsek, onda ol sözler özüniň asyl manysyny ýitirýärler, bolmasa-da bütinleý manysyz sözlere öwrülýärler. Şonuň üçin-de asyl sözleri bölmek bolmaýar.

Özbaşdak ulanylmaýan we aýratynlykda many hem aňlatmaýan, sözlere goşulyp ulanylýan böleklere **goşulma** diýilýär.

M e s e l e m : Mal-darçylyk, mekdeb-imiz, bi-tertip, nä-mälim, pagta-çylyk ýaly sözleriň «mal, mekdep, tertip, mälim, pagta» diýen sözleri asyl sözler bolup -darçylyk, -imiz, -bi, -nä, -çylyk bölekleri bolsa goşulmalardyr.

Türkmen dilinde goşulmalar esasan sözüň soňundan goşulýarlar. Emma az-owlak ulanylýan **-nä, -bi** ýaly goşulmalar sözüň öňünden goşulýar. Bular sözleriň yzyndan goşulýan **-syz, -siz, -suz, -süz** goşulmalaryna ýa-da «däl» sözüne barabar bolýar.

19-njy gönükmä. Okaň. Has gara ýazylyan sözlere üns beriň we olary saýlap göçüriň.

Birini öwjek bolanlarynda «Onuň bilen **goňşy** bolup ýaşaşyp gördüňmi, uzak **ýere ýoldaş** bolduňmy?» diýýärler. **Adamy** şonda synap görmek mümkin bolýan ekeni. Myrat Töre synagymyzdan mazaly **geçipdi**. Ol üýtgeşik **ynsandy**. Ýoldaşlaryna üns bererdi. Olar gülse, bulam gülerdi. Ýöne gülmesiz **zada** gülüp ýören, sözlän sözüne parh goýmaýan adam däl. Hawa, telim **ýyllar** geçdi. Çakylyklara indi **Myratsyz** barýarys. Birehim **ajal** ony aramyzdan äkitdi. Biz **ony** unudamyzok (*Şükür Gurbanow*).

20-nji gönükmä. Okaň we göçüriň. Asyl sözleriň aşagyna bir çyzyk, goşulmalaryň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

Mähriniň kitaphanajygy örän rejelidi. Ol ejesiniň öý işlerine kömekleşensoň, wagtynyň köpüsini kitaplara güýmenip geçirerdi. Göwnüne bolmasa, özüniňkiden uly hem köp kitaply kitaphana hiç ýerde ýok ýalydy.

Ýöne, arman, ol sakynman okap bilmeýärdi. Uzynrak sözleri-hä bölüp-bölüp okardy. Sebäbi ol birinji synpy gutaryp, ýaňy ikinjä geçipdi.

(Hojamyrat Goçmyradow)

21-nji gönükme. Okaň. Asyl sözi hem-de goşulmany nusgada görkezilişi ýaly edip ýazyň.

N u s g a: Babam togsan dört ýaşynda. Baba–asyl söz, m–goşulma, togsan–asyl söz, dört–asyl söz, ýaş–asyl söz, ynda–goşulma.

Babam togsan dört ýaşynda. Ol her gün ekin meýdanlaryna gezelenç edýär. Daýhanlar babamy gowy görýärler. Ondan köp zatlary sorayarlar. Babam el kömegini berip bilmese-de, olardan dil kömegini gaýgyрмаýar. (Äýnek Saparowa)

22-nji gönükme. Nakyllary ünsli okaň, sonra göçüriň, asyl sözleriň aşagyny çyzyň. Durmuşda nakyllardan ýerlikli peýdalanmagy hem öwreniň.

Az sözle-de, köp işle. Bar-bar işden bar, işlemedik nana zar. Bu günki işiňi ertä goýma. Ir turan işinden dynar. Işlän eliň puly köp. Saýany ekmedik saýasynda ýatmaz. Elinden iş gelmeýän köp geplär. Ýaltanyň dili kelte. Ata alkyşy altyn. Alty aga birigip ata bolmaz, ýedi ýeňňe birigip–ene. Garryly öý–gaznaly öý. Ýagly günün ýat ýagşy, gamly günün garyndaş. Aýda gelseň, aýak iýersiň, günde gelseň, taýak iýersiň. Goňşyň ýykylsa söýget ber. Az iý, az iç, az geple, az ýat. Aýda gazananyňy bir günde sowma. Bilim gyzyldan gymmat. Bergi etmek aňsat, üzmek kyn.

23-nji gönükme. Surata serediň. Ondaky 4 çaganyň her birine at goýuň. Olara garap sözlemler düzüň we goşulmalaryň aşagyny çyzyň.

B) Sada we goşma sözler

Bir sözden ybarat bolup, bir düşünjäni aňladýan sözlere sada sözler diýilýär.

Meselem: kitap, almak, bil, bilim, ekin, Meret, Oraz we ş.m.

Birden artyk sözlerden düzilip, bir düşünjäni aňladýan sözlere goşma sözler diýilýär.

Meselem: gündogar, kellebaşayak, boluber, Dörtkök, orunbasar, demirtiken, mekgejowen we ş.m.

24-nji gönükme. «Jumageldi, kitap, orunbasar, mekdep, dükan» sözleriniň her birine degişli bir sözlem düzüň, düzen sözlemleriňizi ýazyň.

orunbasar

25-nji gönükme. «Alma, üzüm, erik, igde, şänik» ýaly sözleri getirip, baş sözlem düzüň we ýazyň.

26-njy gönükme. Kese çyzygyň deregine sözler goýup, sözlemleri göçürüň we ýokarky gönükmedäki sözler bilen deňeşdirip gürrüň edip beriň.

N u s g a: *Alma–sada söz, Jumasoltan–goşma söz.*

1. –kiçijik doganyny çagalar bagyna äkitdi.
2. Myradyň atasy bir uly zawodda–bolup işleýär.
3. Ejem bazardan–satyn alyp getirdi.
4. Men hol gün agşamara–sesini eşitdim.

Goýmak üçin sözler: Ikatýoguň, Orunbasar, kellebaşayak Jumasoltan.

27-nji gönükme. Teksti okaň we soraglara jogap beriň.

ÇÖREK

Işden gaýdan Durdymyrat aýaly Oguljemalayň igençli sözlerini eşidip aýak çekdi. Oguljygy Çaryjyk çörek iýjek bolanynda nanlary bölekläp, her ýere zyňypdyr.

Enäniň igenji ýerlikli ekeni. Durdymyrat çay başynda bala-çagalaryna garap seýle diýdi:

–Hiç haçan ýatdan çykarmaň. Çörek iň mukaddes nygmatdyr. Ony bisarpa tutmak, harlamak bolmaýar. Eger iýesiňiz gelse saçak başyna geçip, ornasykly oturyp, onsoň çörege el uzadyň. Owratmaň. Çöregi taslamak, zyňmak günädir. Çörek galladan emele gelýär.

1. «Igençli» diýen sözüň manysyna aşakdakylardan haýsy biri dogry gelýär:

A) gowy	B) hoşal
C) gaharly	D) gyjalytly

2. Durdymyrat goşma sözünden nähili iki sany sada söz ýasap bolýar:

- A) Dur dymyrat B) Durd ymyrat
C) Durdy myrat D) Durdymy rat

3. Cörek nämeden emele gelýär

- A) şalydan B) otdan
C) galladan D) miweden

ATLAR

Kim?, näme?, nire?, diýen soraglara jogap bolup, predmeti we düşünjäni aňladýan sözlere atlar diýilýär.

M e s e l e m : Myrat, Gözel, galam, kanal, suw, goýun, Misgin, Hywa, çörek, myhman we ş.m.

Atlar düşüm, ýöňkeme we san goşulmalary bilen üýtgeýärler.

28-nji gönükme. Aşakdaky sözleri depderiňizde nusgadaky ýaly edip düşüm we ýöňkeme bilen üýtgediň.

At, göle, Sary, kitap, guzy, kakasy, işçi, galamy, depderler.

N u s g a :

Düşüm

Ýöňkeme

Baş düşüm

kakasy

Meniň kitabym

Eýelik düşüm

kakasynyň

Seniň kitabyň

Ýöneliş düşüm

kakasyňa

Onuň kitaby

Ýeňiş düşüm

kakasyny

Biziň kitabymyz

Wagt-orun düşüm

kakasynda

Siziň kitabyňyz

Çykyş düşüm

kakasyndan

Olaryň kitaplary

29-njy gönükme. Okaň. Nire? Näme? diýen soraglara jogap bolýan sözleri saýlap göçüriň. Olaryň nähili sözlerdigini düşündirip beriň.

Özbekistan gadymy ýadygärliklere iň baý ülkedir. Siz Hywa, Samarkanda, Buhara we başga şäherlere baranyňyzda olara gabat gelensiňiz.

Hökümetimiz ýadygärlikleri aýawly saklamak hem rejelemek barada alada edýär. Muny Samarkanda, Hywa we başga şäherlere baran myhmanlaram duýýandyr. Olar şähre ajaýyp görk berýärler. Şäheriň içinde ýaşaýjylar ol ýadygärliklere guwanýarlar.

Ürgençde bina edilen Jelaledдиниň heýkeli hem üýtgeşik. Bu ýadygärliğin ýany elmydama adamlardan doly. Ýadygärlik soňky ýyllarda bina edilen iň gözeli ymaratdyr (*Sapardurdy Abaýew*).

Ýokarda Hindistany,
Arkada Türküstany
Öwlüýäler Ummany,
Ol Rumystany görsem.

(*Magtymguly*)

30-njy gönükme. Aşakdaky goşgyny göçüriň, atlaryň aşagyny, çyzyň. Ýatlap aýdym edip aýtmagy öwreniň.

AKJA KEPDERI

Baglar gül açdy, bahar-ýaz geldi,
Guşlar saýraşdy, ördek-gaz geldi.
Garaşýan saňa, akja-kepderi,
Gel sen salama, geç-de köp ýeri.

Akja kepderi,
Oýna erkana.
Päk asmanymda
Ýaýna erkana.

Rahatlyk guşy, göwnümiň hoşy,
Sen bezeg dünýä, aýdymlaň başy.
Ýaý-da ganatyň, gel sen ölkäme,
Ölkäm baý meniň, aýdym mukama.

(Hudaýguly Allamyradow)

31-nji gönükleme. Depderiňize jedwel çyzyň we aşakda berilen sözleri deňişlilikde göçüriň.

Batyr, dogan kitap, towşan, keselhana, Maral, mekdep, mugallym, at, guş, baýdak, maşyn, bazar, ruçka.

Adama deňişli atlar	Belli bir ýere deňişli atlar	Haýwanlara deňişli atlar	Zatlary aňladýan atlar

ATLARYŇ ÝÖŇKEME BILEN ÜÝTGEÝŞI

Atlaryň degişiligi görkezmek üçin üýtgemeklerine, atlaryň ýöňkeme bilen üýtgeýişleri diýilýär

M e s e l e m :

Birlik

1. *Menlik* – tam + ym, öý + üm, oba + m, geçi + m
2. *Senlik* – tam + yň, öý + üň, oba + ñ, geçi + ñ
3. *Olluk* – tam + y, öý + i, oba + sy, geçi + si

Köplük

1. *Menlik* – tam + ymyz, öý + ümiz, oba + myz, geçi + miz
2. *Senlik* – tam + yňyz, öý + üňiz, oba + ñyz, geçi + ñiz
3. *Olluk* – tam + y, öý + i, oba + sy, geçi + si

Bu mysallarda görşümüz ýaly, yzlary çekimsiz we çekimli ses bilen gutaran atlaryň ýöňkeme goşulmalary bir-birlerinden tapawutlanýarlar.

Atlaryň olluk ýöňkeme goşulmalary birlik we köplük sanlarda meňzeş bolýarlar şoňa görä, olaryň önünden degişli sözleri ulanmasak, haýsy sandadygyny bilmek bolmaýar.

M e s e l e m : onuň bilimi, olaryň galamy, onuň obasy, olaryň obasy we ş.m.

Atlaryň yzyna san we ýöňkeme goşulmalary birlikde goşulanda, düzgün boýunça ilki san goşulmasy, soňra ýöňkeme goşulmasy goşulýar.

M e s e l e m : adam + lar + ymyz, mekdep + ler + imiz.

Emma ene + m + lere, daýy + m + lardan diýen ýaly käbir garyndaşlyk aragatnaşygyny görkezýän

atlarda bu kada bozulyp, san goşulmalary ýöňkemelerden soň goşulýarlar.

32-nji gönükme. «Galam, depder» sözlerini ýöňkeme bilen üýtgediň.

33-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň haýsy ýöňkemededigini aýdyň.

Barmagym galamdyr, syýadyr ganym.

Azatlyk ugrunda gurbandyr janym (*Şaly Kekilow*).

Saglygyň gadryny bilgin.

Täki ölmesten burun (*Magtymguly*).

Obanyň **ýaby, salmasy,**

Yssy görüner gözüme (*Aganyýaz Gurbanow*).

Seniň elniň meniň dilmiň hünäri.

Nusga bolup galsyn ilden-illere (*Kemine*).

34-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we göçüriň.

1. Jumagülüň basan **keçesi** meniň **keçämden** kiçi.

2. – Seniň **keçäň** ulumy? – Hawa, uly we ykjam. Şonuň üçin **keçämiz** hemişe hyrydarly. Siziň **keçäňiziň** hem şeýle bolmagyny arzuw edýärin.

Soňy «e» sesi bilen gutaran atlar menlik we senlik ýöňkemeleriň birligi we köplügi bilen üýtgänlerinde «e» sesi «ä» sesine öwrülýärler. *Meselem: Gije – gijäm, gijäň, gijämiz, gijäňiz...*

Emma bu kada «ene, eje» ýaly sözler eýermeýärler.

Meselem: eje–ejem, ejeň, ejemiz, ejeňiz...

Birinji bognunda dodak çekimlisi bolup, yzy **-y**, **-i** sesleri bilen gutaran iki bogunly atlar olluk ýöňkemesi bilen üýtgänlerinde **-y**, **-i** sesleri **-u**, **-ü** sesine öwrülýärler.

35-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylyan sözlere üns beriň we göçüriň.

1. Atamyrazyň hiç zatdan **gorkusy** ýokdy. 2. Berdijigiň oýnap ýören **pökgüsi** birden suwa gaçaýdy. Mele derrew onuň pökgüsini alyp berdi. 3. Bu gije Aýnanyň köp wagta çenli **ukusy** gelmedi.

ATLARYŇ DÜŞÜM BILEN ÜÝTGEÝŞI

Düşüm goşulmalary sözlem içinde sözleri bir-birleri bilen baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler.

Meselem: 1. Oraz dördünji synpda okaýar. 2. Orazyň gowy dostlary bar. 3. Oraz kakasy sowgat getirdi. 4. Ähli synpdaşlary Orazy görmäge geldiler. 5. Orazda «Türkmen halk ertekileri» atly kitap bar. 6. Mugallym Orazdan minnetdar boldy.—sözlemleriniň içindäki Oraz diýen at sözünüň her hili görnüşde bolan düşüm goşulmalaryny kabul edip, başga sözler bilen baglanyşlary kimin. Türkmen dilinde 6 sany düşüm bolup, olar özleriniň hyzmatlary we formalary taýyndan bir-birlerinden tapawutlanýar hem her düşümde bolan at sözi özüniň degişli soraglaryna jogap bolýar.

DÜŞÜMLER

	Düşümleriň atlary	Düşümleriň gysgaldylyp ulanylyşy	Düşümleriň soraglary		
			adam atlary üçin	haywan we zat atlary üçin	ýurt, orun aňladýan atlar üçin
1.	Baş düşüm	B.d.	Kim?	Näme?	Nire?
2.	Eýelik düşüm	E.d.	Kimi?	Nämäni?	Niräni?
3.	Ýöneliş düşüm	Ýön.d.	Kime?	Nämä?	Nirä?
4.	Ýeňiş düşüm	Ý.d.	Kimi?	Nämäni?	Niräni?
5.	Wagt-orun d-i.	Wo.d.	Kimde?	Nämede?	Niredede?
6.	Çykyş düşüm	Ç.d.	Kimden?	Nämeden?	Nireden?

36-njy gönükmä. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň haýsy düşümde üýtgändigini aýdyň we göçüriň.

IŞGÄR ÝIGIT

Biziň «Azatlyk» şirket **hojalygymyzda** bir ýigit bar. Oňa Abdyrahman Ibadullaýew diýýärler. **Abdyrahmanyň** dynç ýörenine duşmak kyn. Onuň bar **zatdan** başy çykýar. Bir görseň, **balarylaryna** gözegçilik edip ýörendir, bir görseňem öz eken **bagynyň** içine aýlanyp, **şägirtlerine** ýumuş buýrup ýörendir.

Oba adamlary **Abdyrahmana** işgär ýigit diýýärler. Onuň **mehanizasiýadan** hem düşünjesi zor. Ol iş bitirip, alkyş baryny alýar (*Köbeý Artykow*).

37-nji gönükme. Aşakdaky teksti depderiňize göçüriň, soňra onuň içindäki atlaryň üstünden soraglaryny ýazyň we haýsy düşündedigini aýdyp beriň.

Häzirki çalynýan heň heniz görlüp-eşidilen däldi. Ol şu ýerde—han bagşysynyň owsuny aşagynda döräpdi. Sazanda oňa at dakmaga howlugyp, şu jedelli ýaryşda, özüniň bir ýerde saz çalyp bilşi bar bolsa, şolaryň hemmesinden peýdalanyp çaldy. Ellerini başynyň üstünden aýlap-aýlap çalýar. Şonuň ýaly edip, Gulam bagşyny eýerdip barýarka, birden elini ýöne dutaryň ýüzünde aýlap-aýlap goýberdi-de, çalyp barýan heňiniň soňuny perdelerinden çykýan ses bilen doldurdy. Bu Şüküriň bir eli bilen çalşydy.

Ana, hanyň apaly bagşyny sallançakdan ýykylyan çaga ýaly bolup, heňiň nireden çykýanyny bilmän galdy. Onsoň hyrçyny dişläp, başyny ýaýkady...

Öz etjek haýynlyklary ugur almadyk han bolsa, ýerinden zöwwe galdy. Bagşysyna gözlerini alardyp seretdi...

Gulam dolanyp başyny galdyrmady.

(Nurmyrat Saryhanow «Şükür bagşy»)

38-nji gönükme. Goşgulary okaň. Mazmunyny düşündiriň. Her şahyryňkydan islegiňize görä bir sözi saýlap alyp, düşüm bilen üýtgediň we göçüriň.

1. Bagt bolan bolsa altyn hazyna,
Onam meň öňümde açyp goýsalar;
Ne düşer bijäňe, gel, bagtyň syna,
«Göwnüňe ýaranyn alaý?!» diýseler;
Namart men, gollarmy uzadyp alsam,
Diýerin: «Göreşsiz bagt islämok».

Özüme halk ogly diýdirip bilsem,
Meniň üçin şondan belent bagt ýok.

(Ahmet Mämmedow)

2. Ýagşylar ýanynda ýörgül sen özüň,
Dür bolsun daýyma sözlegen sözüň.
Alymlara uýsaň, açylar gözüň,
Jahyllara uýsaň, kör dek bolar sen.

Magtymguly, garap sözle daşyňny,
Jaýyn bilip sarp et, nan-u-aşyňny,
Kämil tapsaň, goý ýolunda başyňny,
Är yzynda ýörseň, är dek bolar sen.

(Magtymguly)

39-njy gönükme. Bir bogunly dodak çekimlili we soňy **-y, -i** sesleri bilen gutaran sözleriň wagt-orun hem çykyş düşüminde üýtgeýşine syn ediň we göçüriň.

1. Häzir Reýhanarap süýji ukuda ýatyrdy. Görogly bolsa ony ukudan oýarmak barada ýeňňesi Gülendam bilen maslahat edýärdi («Görogly» *eposyndan*).

2. Obanyň günbatary giden öri meýdanydy. Çopan goýunlaryny şol örüde bakýardy. Garaňky düşdi. Goýunlary örüden alyp gaýtdylar (*Gazakbaý Ýollyýew*).

Iki bogunly sözleriň birinji bognunda **-u, -ö** dodak çekimlisi bolup, soňy **-y, -i** sesleri bilen gutarsa, onda wagt-orun we çykyş düşüminde **-y, -i** sesi **-u, -ü** sesine öwrülýär.

M e s e l e m: Buky –bukuda, bukudan, öri–örüde, örüden.

TEKST

Grammatik hem many taýdan özara baglanyşykly iki ýa-da ondan köp sözlemleriň jemine tekst diýilýär.

40-njy gönükme. Teksti okaň. Oňa «Giçgi güýz», «Gyşa taýýarlyk». «Aýaz baba gelýär» sözbaşylarynyň haýsysyny goýsaň gowy bolýandygyny anyklaň.

Güýz aýaklap barýardy. Indi iki-üç günden bäri meýdanda sowuk şemal öwürýärdi. Töwerek başagaýdy. Şemal ýapraklary birsyhly öňüne salyp, bir ýerlere äkidýärdi. Ýere käte bir galtaşyp, kagyz bölekleri uçdum-uçdum, bolşup barýardylar. Hemmeler kimdir birinden gaçyp barýana meňzeýärdi.

Şemal sübseläp-sübseläp töweregi öwräýsem diýýärdi. Onuň hereketleri birýerlerden uçup geljek ägirt uly samolýot üçin gonmaga meýdan taýynlaýana menzeýärdi.

Şemalyň beýle basga düşüp işlemeginiň sebäbi penşenbe gün diýlende belli boldy. Irden ukudan turan adamlar töweregiň agaryp ýatanyny gördüler.

(Agageldi Allanazarow.)

41-nji gönükme. Berlen meýilnama esasynda surata garap «Syýahatçylar» diýen hekaýa düzüň.

Meýilnama

1. Taýýarlyk işleri. 2. Ýolda. 3. Dag tebigaty. 4. Dynç alyş wagty.

42-nji gönükme. «Okuw kitaby» dersliginden tekst saýlaň. Onuň näçe bölekden ybaratdygyny anyklap, her bölüme sözbaşy tapyň.

43-nji gönükme. Okaň. Aşakdaky tekstiň temasyny anyklaň.

Wagtyň gadyryny bilmek gerek... Etmeli işleriňi tertibe salmaga wagtyň bolar ýaly işe öň barmaly. Ýygnak çagyrylsa, oňada irden barmaly. Sebäbi bu ýerde tanyş-bilişiňe duşýarsyň. Şonuň üçin gürrüň etmän oturar ýaly, ýygnagyň öňünden olar bilen gürlleşmek bolar. Bir ýere myhmançylyga çagyrylsaň welin, gijä-de galmaly däl, wagtyndan öňem barmaly däl. Giç barsaň-a köpçüligi garaşdyrarsyň, irräk baraýsaňam ony işden goýarsyň (*Kaýum Taňrygulyýew*).

44-nji gönükme. Berlen temalary okaň. Şolardan birisini saýlap alyp, tekst düzüň. Gaýtadan gözden geçirip, onsoň göçüriň.

Ejeme kömek berýärin. Kitap. Bag. Biziň howlymyz. Meniň söýýän ýazyjym. Meniň partadaşym.

Düzen tekstiňiziň möçberi 5–8 sözlemden köp bolmasyn.

45-nji gönükme. Okaň. Tekstden peýdalanyň, siz öz ýoldaşlaryňyz bilen nähili gatnaşýandygyňyzy aýdyň.

Jepbar ýoldaşy Nuryny ýekşenbe güni öýüne myhmançylyga çagyrdy. Nury çakylygy kabul edip, bellenen wagtda geldi. Jepbar we onuň ata-enesi myhmany güler ýüz bilen garşy aldylar. Saçak başynda «Kim bolmaly? haýsy käri saýlap almaly?» diýen temalardan gürrüň etdiler.

Tekstdäki many taýdan bir-birine ýakyn bolan sözlemleriň jemine **abzas** diýilýär. Her bir tekst birnäçe abzasdan ybaratdyr. Her bir abzasda anyk bir pikir beýan edilýär. Şol pikir welin başdaky abzaslardaky pikiri gös-göni beýan etmän, eýsem şol pikiri yzygiderli dowam etdirýär. Her bir waka degişli abzas setir başyndan ýazylýar. Ýazuwda bolsa iki-üç harp ýerleşer ýaly boşluk goýup gidilmegi arkaly ol aňladylýar. Abzas bilen ýazylan tekst gutaranyndan soň, eger boş ýer bolsa-da, ol şol durşuna galdyrylýar.

46-njy gönükme. «Okuw kitaby» dersliginden abzasy tapyň.

47-nji gönükme. Mataly okaň we jogaby bilen göçüriň.

Ýere urdum paltany,
Agzy gyzyl haltany.
Ýerden bir oňlan çykdy,
Uly ilin soltany.

Goşgularda, şygry bilen ýazylan eserlerde abzas goýulmaýar.

48-nji gönükme. Ýatdan bir bent goşgy aýdyň. Ony ýazyň. Näme üçin abzas goýmandygyňyzyň sebäbini düşündiriň.

49-njy gönükme. Okaň. Näçe abzas bardygyny anyklaň. Goşgy bölegini göçüriň.

Gafur Gulam meniň söýgüli şahyrym. Men onuň goşgularyny, kyssa eserlerini örän köp okadym. Onuň sada dilde ýazylan, çuň akyl-paýhasa ýugurlan eserlerini okap, tolgunmazlyk mümkin däl.

Indi onuň goşgularyndan bir mysal getirmekçi:

Sen şeýle gözelsiň, eziz Watanym,
Sen meniň gözümsiň, meniň bedenim.
Sensiň owal–ahyr söýüp ýetenim,
Janym, bu ýüregim, hatda bu tenim–
Bu бүтін барлыгым–bary seniňki.

(«Gündogar şapagy» diýen kitapdan)

50-nji gönükme. Sanawaçlary goşgy şekiline getiriň.

Pyrlampyç. Egniň dys. Ýola düş, Ýorgala! Ak teňňe. Gök teňňe. Çyk, ýeňňe!

51-nji gönükme. Bilýän sanawaçlaryňyzdan aýdyň. Soň kada boýunça goşgy şekiline getirip göçüriň.

52-nji gönükme. Aşakdaky şygry çeper okaň. Şygrydaky gürrüň edilýän ösümlik dogrusynda çekişme guraň.

Ýere dökün döküp gör,
Telim sürüp ekip gör,
Gögerensoň timarlap,
Otap, suwa ýakyp gör.

Müň-müňden getir goza,
Gozasy meňzär hoza,
Saňa ýylgyryp bakar,
Tomusdan ýetse güýze.
Biliň munuň adyny,
Gyşda gerek oduny,
Men durmuşda görmedim,
Oň gereksiz zadyny.

(Nurberdi Pomma)

GAÝTALAMAK ÜÇİN SORAGLAR

1. Dil jemgyýetde nähili hyzmaty ýerine ýetirýär?
2. Çekimliler we olaryň toparlara bölünişi barada aýdyň.
3. Açyk we dymyk çekimsizleri düşündiriň.
4. Asyl söz we goşulma diýlip nämä aýdylýar?
5. Sada we goşma sözleriň aýratynlygyny düşündiriň.
6. At näme? Olar ýöňkemedede, düşümde nähili üýtgeýärler?
7. Tekst we abzas näme?

SINTAKSIS WE PUNKTUASIÝA

1. Söz düzümleri

Söz düzümi sözleriň grammatika we many taýyndan özara baglanyşmagy netijesinde emele gelýär. Sözlem gepleşigiň esasy görnüşi bolup, belli bir derejede gutarnykly oý-pikiri aňladýar. Emma söz düzümi bolsa azyndan iki we ondan hem köpräk sözlerden emele gelip, gutarylan oý-pikiri aňladyp bilmeýär. Söz düzümi hut şu häsiýeti esasynda sözlemden tapawutlanýar.

Mysal üçin. Azadyň kakasy mekdepde işleýär diýen sözlemi alyp görsek, onda gutarylan oý-pikiri aňladýan bu sözlemde «Azadyň kakasy; mekdepde işleýär» görnüşinde iki sany söz düzümi bar.

Söz düzümine girýän sözleriň ikisi hem doly manyly söz bolmalydyr. Olaryň her biriniň özbaşdak basymynda bolmalydyr. Söz düzümleriniň arasynda ulanylýan kömekçi sözler hem olary baglanyşdyrýan serişde hasaplanmalydyr.

Meselem: Gara mata, otuz depder, meniň jigim, beýik diwar, ýabany pişik, kölüň suwy, agajyň miwesi, şäheriň howasy, Amanyň goýny we guzusy.

Söz düzümleriniň ilkinji sözi esasy söz, ikinji sözi garaşly söz bolup hasaplanýar. Söz düzümleri esasy sözün haýsy söz toparyndan bolýandygyna garap, aýyrgyçly we doldurgyçly söz düzümleri diýip ikä bölünýär.

Meselem: Mugallym Meredow (mugallym–aýyrgyç)

Bugdaý reňk (bugdaý–aýyrgyç)

Duz torba (duz–aýyrgyç)

Akylyny ýitirdi (akylyny–aýyrgyç)

Okamagy gurady (okamagy–doldurgyç)

Itlden gorkdy (itden–dolgurgyç)

53-nji gönükmä. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň nähili soraga jogap bolýandygyny aýdyň.

Aşyryň kitaby. **Namanganyň** almasy. **Samarkandyň** çöregi. **Meläniň** depderi.

Şu sözlemlerdäki birinji sözün sypat, ikinjisiniň atdygyny belläň.

54-nji gönükme. Şol sözleri indi sözlemiň içinde getiriň we alnan sözleriň aşagyny çyzyp göçüriň.

Nusga: **Aşyryň kitaby** örän gyzykly ekeni. Doganym bazardan **Namanganyň almasyny** satyn alyp getirdi.

Näme üçin şol sözleriň aşagyny çyzanlygyňyz barada oýlanyň.

55-nji gönükme. Aşakdaky sözlemlerde köp nokat goýlan ýerlerde söz düzümleriniň degişli sözlerini ýazyp, depderiňize göçüriň.

1 ... ýygnanyňy tabaklap dökme. 2 ... ýagşysyn şagal iýer. 3 ... gazan gaýnamaz, gaýnasa-da baýnamaz, ... oylan oýnamaz, oýnasa-da aýnamaz. 4 ... garrasa, köşegine eýerer. 5 ... diline enesi düşüner. 6 ... yzyny tapsa aýby ýok. 7. Tagam berseň, ... ber. 8. Gülme goňşyňa, ... başyňa. 9. Gezmek – ..., ýatmak – ölümden. 10 ... begener, ... alar.

56-njy gönükme. Okaň. Her bir sözlemiň içinden söz düzümlerini tapyň we göçüriň. Garaşly hem esasy sözüň haýsydygyny aýdyň.

1. Asmanyň ýüzi göm-gökdi. 2. Bu gün kakamyň keýpi kökdi. 3. Gelmegi özümiňem ýüregim küýseýär. 4. Howlynyň içine ser saldym. 5. Meniň keýpim göterildi («Gündogar Şapagy» diýen kitapdan).

57-nji gönükme. Okaň. Söz düzümleriniň esasy sözünde nokatlaryň deregine galdyrylan goşulmany goýuň we göçüriň.

Pasylaryň soltan.... daň şemal...., meýdanyň sapa...., meniň kalbym...., sungatyň ussad..., sahnanyň

aý..., şahyryň ses...., sungatyň bägül...., ylhamymyň çeşme...., güýzüň hezzet...., gyzlaryň ses... (*Rahmatulla Uýgun*).

58-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň. Söz düzümini göçüriň.

Welmämmediň gurluşykçy **ogly** bar,
Bina edýär äpet **beýik jaýlary**.

Şirin sesi-de bar, aýdym aýdýar,
Sowup berýär **kiçiräjik toýlary**.

(*Akgeldi Aşyrow*)

59-njy gönükme. Sözleriň her birine laýyk söz tapyp, söz düzümlerini emele getiriň we göçüriň.

Çörek, bag, tam, jöwen, atyz, ýap, taý, kagyz, ruçka, galam, kitap, köýnek.

N u s g a : *Ejemiň çöregi...*

60-njy gönükme. Okaň. Garaşly sözüniň sypatdan, esasy sözüniň atdan bolan söz düzümlerini saýlap göçüriň.

1. Myhmanlar daşarda duran ýerlerinden, ony täze ýyl hem täze myhman bilen gutladylar (*Rahmat Faýzy*). 2. Bir galyň gar düşen günüdi (*Abdylly Kahhar*). 3. Men ýuwaş ses bilen jogap berdim (*Aýbek*).

61-nji gönükme. Her biriňiz oýlanyp, dört sany söz düzümini tapyň. Olary sözlem içinde ulanyň we göçüriň.

62-nji gönükme. Alty sözden söz düzümini emele getiriň we göçüriň.

Tokaý, jülge, aýdym, mekdep, pagta, mata.

63-nji gönükme. Okaň. Aşakdaky tekstden iki söz düzüminiň esasy sözünü düşümler bilen üýtgediň we göçüriň.

Süýji gawun. Ýaşyl ýaprak.

64-nji gönükme. Garaşly sözi eýelik düşüminde bolan söz düzümlerinden başisini tapyň we göçüriň.

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

1. Söz düzümi näme?
2. Garaşly we esasy söz hakda gürrüň beriň.
3. Söz düzüminiň goşulmaly görnüşleri.
4. Hiç hili goşulma kabul etmedik söz düzümleri.
5. Söz düzüminiň sözlemden tapawudy.

2. Sözlemler we olaryň görnüşleri

Gutaran bir oý-pikiri aňladýan söze ýa-da sözlere **sözlem** diýilýär.

Meselem: Garaşýan ýoldaşym geldi. Gitdik.

65-nji gönükme. Okaň. Her sözlemiň näçe sözden ybaratdygyny aýdyň we göçüriň.

Indi habary kimden al. Şasenemden al. Ertesi irden Şasenem kyrk kenizi, Akja bilen bag seýline çykýar. Gyzlary Şasenem topar-topar edýär-de seýil etmäge ýollaýar. Özi hem ýekelikde bagda seýil etmäge başlaýar (Şasenem-Garyp dessanyndan).

–Kim sen?!

Ses-üýn ýok. Ýene gygyrdym. Ümsümlük. Ýaňky tanyş ses ýene-de gaýtalandy (A. Ýusupow).

66-njy gönükme. Okaň. Gitdiler, işledi, ýasady, sürdi, barýar, gygyrýar, eglendi, geýindi, çalýar, daňdy. Şu sözleri sözlemiň içinde getiriň we ýazyň.

67-nji gönükme. Okaň. Traktorçy, okuwçy, bagşy, mugallym, ussa, gurluşykçy, bagban, aşpez, dayhan, çopan. Şu sözlerden peýdalanyp sözlemler düzüň we ýazyň.

68-nji gönükme. Okaň. Sözlemlere we dyngy belgilere üns beriň. Siz hem şolardan nusga alyp 3–4 sözlem düzüň.

1. Siz Şarafatyň brigadasynda işläpmidiňiz? (*Nazir Safarow*) 2. Al, gerek bolsa! (*Adyl Ýakubow*). 3. Modalyrak geýnäýende näme bolýar? (*Sünnetulla Anarbaýew*) 4. Aşyr, hany aýt! Şondan meniň niräm kemmiş? (*Pirimkul Kadyrow*). 5. Agaňzyň suraty gazette çykypmydy? (*Sünnetulla Anarbaýew*).

Sözlemler üç topara bölünýärler.

Birine bir zady habar bermek maksady bilen ulanylýan sözleme **habar sözlemi** diýilýär. Onuň yzyndan nokat (.) goýulýar. *Meselem: Jeren mekdepen geldi. Aky atasyna kömekleşýär.*

Bir zady soramak maksady bilen aýdylýan sözleme **sorag sözlemi** diýilýär. Onuň yzyndan bolsa sorag belgisi (?) goýulýar. *Meselem: Gapyny kim açdy? Agam nirä gitdi? Täze kitap aldyňmy?*

Adamyň içki şatlygyny, hyjuwyny, begenjini, gaharyny aňladýan sözleme **ýüzlenme sözlemi** diýilýär. Onuň yzyndan ýüzlenme belgisi (!) goýulýar. *Zähmete şöhrat! Wah, kelläm agyrýar!*

69-njy gönükme. Habar sözlemine degişli 4 sözlem düzüň we ýazyň.

70-nji gönükme. Mugallymyň görkezen tekstinden sorag sözlemine degişli baş sözlem tapyň we düşündiriň.

71-nji gönükme. 72-nji gönükmedäki teksti okaň. Sorag sözlemlerini tapyň we göçüriň.

72-nji gönükme. Teksti okaň. Ýüzlenme sözlemlerini göçüriň.

Okuw gutaran badyna okuwçylar zala ýygmandylar. Köp garaşdyrman mekdebiň direktory hem myhmany tirkäp içerik girdi. Ol zala bir laý göz aýlady-da «şu gün şahyr, terjimeçi we alym Ahmet Mämmedow bilen duşuşyk boljak» diýdi.

Hiç kimden ses çykmady. Hemmeleriniň nazary özlere üçin nätanyş bolan inçesagat ýigide gönükdi. Alym oturanlara seredip, minnetdarlyk äheňinde baş atdy.

Direktor Ahmede garap: «Duşuşykda ilki sözi myhmana beräýsek niçik bolarka?» diýdi. Teklip biragyndan makullandy.

Ahmet Mämmedow öz durmuşy bilen tanyşdyrýdy, döreden goşgulary, eden terjimleri we ylmy işleri barada aýdyp, goşgularyndan okady.

–Berekella, şahyr! Tiz-tiz gelip duraweri?! – diýşip, zalda oturanlar el çarpdylar (*Hudaýberdi Hanmedow*).

73-nji gönükme. Berlen meýilnamadan peýdalanyň, öz gözegçiligiňiz esasynda «Güýzde» diýen temadan hekaýa ýazyň.

Meýilnama

1.Güýzüň howasy. 2.Agaçlar. 3.Guşlar. 4.Meýdan işleri.

74-nji gönükme. «Aýterek» diýen sanawajy ýatdan aýtmaga synanyşyň. Ondaky sorag we ýüzlenme sözlemlerine (belgilerine) üns beriň.

N u s g a : –Aýterek, Günterek! Bizden size kim gerek? –Aýnabat diýen gyz gerek!

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

1. Sözlemler näçe topara bölünýärler?
2. Habar sözlemi diýlip nämä aýdylýar?
3. Nähili sözleme sorag sözlemi diýilýär?
4. Haýsy sözlem adamyň içki duýgusyny aňladýar?
5. Sorag belgisi nirelerde goýulýar?
6. Ýüzlenme sözleminden soň nähili belgi goýulýar?

3.Ýygnak we ýaýraň ýönekeý sözlemler

Ýönekeý sözlemler ýygnak we ýaýraň ýönekeý sözlemler diýen iki topara bölünýärler.

1.Eýe bilen habardan düzülen sözleme ýygnak ýönekeý sözlem diýilýär. *Meselem: Okuwçylar okaýarlar. Mugallymlar okadýarlar. Gün ýaşdy. Garaňky düşdi. Derweze açyldy. Söýenişen ýykylmaz. İşlemedik dişlemez.*

2.Öz içinde baş hem-de aýyklaýjy agzalary bolan sözleme ýaýraň ýönekeý sözlem diýilýär.

M e s e l e m : Bular agşam salkynda ýola düşdüler. Ol Goçy çägäniň üstünden tapdy. Adam dastsuz ýaşap bilmeýär. Biz çopan goşunda otyrys.

75-nji gönükme. Sözlemlere üns beriň. Göçüriň.

Gurbanaly geldi. Atajan işleýär. Muhammet gitdi. Awtobus togtady. Mallar ugrady. Ejem gürrüň berdi.

Sözlemleriň habarynyň aşagyna iki, eýesiniňkä bir çzyk çzyň.

76-njy gönükme. Okaň. Köp nokat goýlan sözleri ýaýyň içindäki sorag esasynda anyklap ýazyň.

At (Näme etdi?) Bilbil (Näme edýär?)
 Şagal (Näme edýär?) Agam (Näme etdi?)
 Balyk (Näme edýär?) Jeren (Näme edýär?)

Goýmak üçin sözler: Saýraýar, kişñedi, barýar, gitdi, ýüzýär, uwlaýar.

77-nji gönükme. Okaň. Sözlemleriň eýesini tapyň. Göçüriň we eýäniň aşagyny çyzyň.

KITABYŇ DOSTLARY

Merediň şahsy kitaphanasy bar. Ol täze çykan kitaplary satyn alýar. Meret kitabyny ilki özi okaýar. Soň ýoldaşlaryna gürrüň berýär. Merediň göreldesine Akmyrat-da, Mergen-de eýerdi. Hawa, diňe bir ýarym ýylyň içinde kitabyň dostlary iki esse artdy.

78-nji gönükme. Sütünlerdäki ada degişli sözleri peýdalanyp, ýygnaç ýönekeý sözlemini düzüň we göçüriň.

Şemal şuwlaýar	It üýrýär	Howa sowady
Bulut—	Sygyr—	Suw —
Ýagyş—	Guzy—	Aýaz —
Ýollar—	Horaz—	Çagalalar oýnamaýarlar

Näme üçin çagalaryň oýnamaýandygyny düşündiriň.

79-njy gönükme. Okaň. Ýaýraň ýönekeý sözleminden ýygnaç ýönekeý sözlemini emele getiriň we göçüriň.

N u s g a : Ý a ý r a ñ ý ö n e k e ý s ö z l e m i – M e n b o l s a m ç a g a l a r a g o ş u l y ş y p , y h l a s b i l e n e l i p b i ý i g a ý t a l a p - g a ý t a l a p o k a ý a r d y m .

Ýygnak ýönekeý sözlemi—**Men okaýardym.**

1.Awtomatçylar çagyryş hatlarymyzy elektrik fona-rynyň yşygyna tutup gördüler (*Hamit Gulam*). 2.Teşebaý gaýyn atasynyňkydan gelip, täze myhmanhanasynyň eýwanynda Fasyh we Mamareýim ependiler bilen ýomak atyşyp otyrdy (*Mürzekalon Ismaýyly*). 3.Ol burç çeynän ýaly ýüz-gözünü kürşerdip, tersine bakdy (*Mumtaz Muhammedow*). 4.Men oýun göterýän adam bolsamdym, oňa goşulyp hezil edip gülerdim (*Pirimkul Kadyrow*).

80-nji gönükme. Okaň. Ýygnak ýönekeý sözleminden ýaýraň ýönekeý sözlemine emele getiräň we göçüriň.

Sapar işledi. Gurban bejerdi. Nury tekizledi. Selbi ýygýar.

81-nji gönükme. Okaň. Kese çyzyk goýlan ýere ýaýyň içindeki soraga jogap bolýan söz goýup göçüriň.

N u s g a : – (Kim?) aýdym aýtdy. Gurbanjemal aýdym aýtdy.

–(Kimler?) tans etdiler. –(Näme?) ýer sürýär. – (Kim?) agaç çapýar. –(Nire?) uly şäher. –(Näme?) ýandy. –(Näme?) akyp başlady.

82-nji gönükme. Berlen sözlerden peýdalanyp, ýygnak ýönekeý sözlemlerini düzüň we göçüriň.

Barlady, äkitdi, okady, ýazýar, geljek, gürrüň berdi, ylgady, tutdy.

83-nji gönükme. Her biriňiz özbaşdak ýygnak ýönekeý sözlemine degişli baş sözlem düzüň we ýazyň.

4. Sözlem agzalary

A) Sözlemiň baş agzalary

84-nji gönükme. Okaň we göçüriň. Sözlemiň baş agzalarynyň aşagyny çyzyň.

Salam bermek sünnet, salam almak parzdyr. Salam berende «Essalawmaleýkum» diýip iki goluňy uzatmaly. Manysy «Size dynçlyk bolsun!» «Waleýkumessalam» diýip jogap gaýtarmaly. Eger-de iki adam biri-birine deň wagtda salam berse, onda olaryň ikisi-de Aleýkum almaly. Märekede hemme kişä deň salam bermeli.

85-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözüň sözlemiň haýsy agzasydygyny anyklaň. Baş agzanyň haýsy soraga jogap bolýandygyny aýdyň.

Iki sany uly **adam** gürleşip **otyr**. **Biri** beýlekisine şeýle **diýdi**:

–Ýuwaşrak **gürlesene**, tamda **gulak bar**. Bularyň özara gürrüňlerini diňläp oturan **oglanjyk** çaltlyk bilen ýerinden **turup**:

–Hany tamyň gulagy–**görkezseňizläň?!–diýipdir**.

86-njy gönükme. Okaň. Göçüriň. Sözlemiň baş agzalarynyň aşagyny çyzyň.

Siz ony aýdýarsyňyz... Men size şu ugurdan başga bir gürrüň bereýin. Meniň işim oba gezmek boldy. Garagumuň içleri bilen gezdim. Halk çeper edebiyatyny ýygnaýardym. Gezip ýörkäm, gumuň bir goluny dolduryp oturan obanyň üstünden bardym. Özüňiz bilýärsiňiz, oba adamlary soranjaň bolýar, men özümiň näme kär bilen meşgul bolup ýörenimi myhman ýerime aýtdym.

87-nji gönükme. Okaň. Sözlemlere sorag berip, ilki habary, soň eýäni tapyň we göçüriň.

Tohum sepildi. Bugdaý gögerdi. Myrat okaýar. Şirin surat çekýär. Mamam sallançagy üwreýär.

88-nji gönükme. Öýüňizde pikirlenip baş sözlem düzüp geliň we olary düşündiriň.

89-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň näme ekenligini aýdyň, sözlemleri göçüriň.

1. Daň **golaýlapdy.** (*Abdyrahim Gaýraty*). 2. Aý **dogdy** (*Jumanyýaz Şaripow*). 3. Kazydan jogap **bolmady** (*Mürzekalon Ismaýyly*). 4. Fazylat **dymdy** (*Samig Abdukahhar*). 5. Men **gitdim** (*Ýoldaş Şamşarow*). 6. Altynaý brigadir **boljakmys** (*Nazir Safarow*). 7. Tahýadaş **energetikleriň** şäheri. Onuň seýil bagynda Magtymgula ýadygärlik **dikeldildi.** Oňa şäherliler **guwanýarlar** (*Halbibi Mätdurdyýewa*).

B) Sözlemiň aýyklaýjy agzalary

90-nji gönükme. Okaň. Aşagy tolkun bilen çyzylan sözlere üns beriň we sözlemleri göçüriň.

Begenç mamasyny hemmelerden gowy görýärdi. Onuň mamasy-da Begenji öz agtyjaklarynyň içinde has ileri tutýardy. Her gün agşam Begenje mataldyr gyzykly ertekiler aýdyp bererdi.

Begenç şeýle bir ýuwaş oglandy. Öýlerinde-de, mekdepede bezzatlyk, garagolluk etmeýärdi. Ol günde ki sapaklaryna gowy ýetişýär. Dördünji synpyň otliçnigi diýen hormatly ady göterýär. Begenç her gün agşamyna sapaklaryny gowy özleşdirip, mamasynyň erteki aýtmagyna garaşýardy.

Eýe bilen habardan başga belli bir soraga jogap bolýan sözlere **aýyklaýjy agzalar** diýilýär.

Mysal üçin, «Aýnagül, gelýär» sözlerini derňäliň. Aýnagül–eýe, gelýär–habar. «Mekdebe hemmämizden ir» sözleri aýyklaýjy agzalardyr.

Sözlemiň aýyklaýjy agzalary ýa eýä, ýa-da habara, käte öz bir-birlerine baglanýarlar. Ýaňky sözlemdäki «Mekdebe» sözi habara baglandy (Nirä gelýär?–Mekdebe).

91-nji gönükme. Okaň. Tekstdе okuwçynyň haýsy häsiýetleri barada söhbet edilýär? Şoňa üns beriň.

Daýhanlar bilen gowaça ekişi barada pikir alşyp bolupdym. Indi şähre ýetmelidim. Sagat onlardaky ýygnaga ýetişmelidim. Bir garasam iki çaga gelýär. Özlerem göni maňa tarap. Şol gelişlerine-de elleri bilen hereket edip, bir zatlary düşündirjek bolýarlar. Garaşdym. Bular Sapargeldi bilen Akmyratdy.

«Çagalar bu ýerden-ä geçmeli däl. Belki, bir ýagdaý bolandyr» diýip oýlandym. Derrew anykladym.

Amanmät Aganyň ýatagyndan gije bir sygyr çykyp gidipdir. Mal eýesi ony gözläp, bar ýerlere aýlanyp çykypdyr. Emma sygry gördüm–bildim diýen bolmandyr. Ogrynyň eli degendir diýilse-de ol sygyr örän arryk ekeni. Onsoňam gözüň bilen görüp, eliň bilen tutmasaň peýdasy ýok. Sapargeldi bilen Akmyradyň mekdebe gatnaýan ýoly zeýkeşiň gapdalyndan geçýärdi. Birinji synpda okaýan bu çagalar zeýkeşiň içinden bir malyň iňrenýän sesini eşidýärler. Baryp görseler bir sygyr suwa batypdyr. Çykjak bolup köp urunypdyr. Çagalar salymyny bermän töweregine garanýarlar. Emma hiç kime nazary kaklyşmanyndan soň

göni meniň ýanyma dogurlamaga mejbur bolýarlar. Biz ep-esli adam toplan, ol ýere bardyk. Ýene ýarym sagat habar alynmasa. Mal janawar haram öläjek ekeni. Ony kynlyk bilen halas etdik.

Amanmät aga mekdebe bardy. Mugallymlara minnetdarlyk sözlerini aýtdy, Sapargeldi bilen Akmyrada sowgat gowşurdy (*Köbeý Artykow*).

Tekstiň mazmunyny gürrüň beriň. Ony aşakdaky meýilnama esasynda bölümlere bölüň. Sözbaşy goýuň we beýanama ýazyň.

Meýilnama

1. Iki çaganyň aladaly gelşi.
2. Amanmät aganyň sygrynyň çykyp gidişi.
3. Sygryň halas edilişi.
4. Mal eýesiniň minnetdarlygy.

92-nji gönükme. Okaň. Sözlemiň aýyklaýjy agzalaryny anyklap göçüriň, aşagyny tolkun çyzyk bilen çyzyň.

1. Kupede bir aýal uklap ýatan eken (*Samig Abdylkahhar*).

2. Altynaý sizi asla garaşdyrmaz (*Nazir Safarow*).

3. Şo pille hem öňden bir ýap çykypdyr (*Hamza Hekimzada*).

4. Şemal jogap berdi, bu gözəl pasyl (*Rahmatulla Uýgun*).

5. Barymyz bolarys wepaly esger (*Gafur Gulam*).

93-nji gönükme. Şu sözlerden öz islegiňize görä başisini saýlap alyp, sözlemler düzüň.

Aral deňzi, Amyderýa, Wepa, Atamyrat, Berdinazar, Durdy Gylyç, Beki Seýtäkow, Nowaýy, Berdak.

Amyderýa

94-nji gönükme. Okaň. Sözlemiň aýyklaýjy agzalaryny soraglar arkaly tapyň we düşündiriň.

Jumadurdy bilen Rejep bir synpda okaýardylar. Bular köp ýyllardan bäri bile gezerdiler. Bir gün Jumadurdy mekdebe gelmedi. Rejebiň-de şol gün ugry bolmady. Ol derrew Jumadurdyň öýüne bardy. Dosty keselläp galypdyr. Rejep oňa şol günki geçilenleri öwretdi. Jumadurdyň begenjiniň çägi bolmady. Ol Rejebe minnetdarlyk bildirdi. (*Akgeldi Aşyrow*).

Ç) Sözlemiň deňdeş agzalary

Hemmesi bir meňzeş heň bilen aýdylyp, bir eýä baglanyp gelen birnäçe habara, ýeke bir habar tarapyndan aýyklanýan birnäçe eýä, hemmesi bir söze baglanyp, esasan, bir soraga jogap bolýan birnäçe aýyklaýjy sözlere sözlemiň deňdeş agzalary diýilýär.

Sözlemde birnäçe söz birden bir sözi aýyklap biler ýa-da birnäçe söz ýeke bir söz tarapyndan aýyklanyp biler. Bir sözlemde birnäçe eýe, birnäçe habar, birnäçe doldurgyç we birnäçe aýyrgyç bolup biler.

M e s e l e m : Gowaçany ekýärler, suwarýarlar, dökünleýärler. Gowaça bolsa ösýär, gülleýär, gozalaýar. Soltan, Gözel. Jemal dagy meýdana gezelenje gitdiler. Ata-babalarymyz azatlyk, adalat hakynda arzuw edipdirler.

95-nji gönükme. Sözlemleri okaň. Bir soraga jogap bolýan birnäçe söze üns beriň we ýazyň.

Hally, Şamyrat, Atageldi, Ýagşymyrat dagylar dördünji synpda okaýarlar. Olar uzakdan gatnaýarlar. Okuwçylar atyz-çillerden, ýaplardan, ekinzarlyklardan we gurluşykçylaryň posýolkasyndan geçip, mekdebe gelýärler. Hally bilen Atageldi şu gün toprak daşadylar, saman taýýarladylar suw getirdiler we laý etdiler. Bir iş etjek bolsalar, bular özara geňeşerdiler, maslahatlaşardylar we bir-birlerine kömek bererdiler.

96-njy gönükme. Nusgadan peýdalanyň, özüňiz ýatdan dört sözlem düzüň we deňdeş agzalary düşündiriň, ýazyň.

N u s g a : *Masgarabaz (Näme edýär?) oýnaýar, bökýär, ylgaýar we aşyrym atýar.*

97-nji gönükme. Okaň. Göçüriň we deňdeş agzalaryň aşagyny çyzyň.

Şirin, Tawus, Jemal, Aýnur, Dürdäne,
Aýdym aýdyp, tans etdiler erkana.
Akbaý, Döwlet, Hajy bilen Hanguly,
Göreş tutup, haýran galdyrdy ili.

(Akgeldi Aşyrow)

98-nji gönükme. Okaň. Hemmesi bir meňzeş soraga jogap bolýan sözleri saýlap göçüriň.

Biz ussahanada Gadam aganyň gapdalynda garap durus. Ussa bir guraly alýar-da şägirtlerine seredýär, ony görkezýär, gürrüň berýär we öwredýär. Şägirtleri bolsa üns berip diňleýärler, oňa sorag berýärler we işläp görkezmegini haýyş edýärler.

ÝÖNEKEÝ WE GOŞMA SÖZLEMLER

99-njy gönükme. Okaň. Ýönekeý sözlemleri saýlap göçüriň.

1. Awtobus görüňdi welin, ýolagçylar gozganyp başladylar. 2. Mämmeť ýap gazýar. 3. Ol maşynyň ýanynda dursaň dagy sesi gulagyňy gapyp barýardy, talyň düýbünde welin onuň zenzelesi kä peselip, käte galyp, birgeňsi bolup eşidilýärdi (*Ýoldaş Şamşarow*). 4. Enegül haly dokaýar. 5. Pälwanlar ýaryşýarlar.

Öz gurluşlary taýdan sözlemler ýönekeý we goşma sözlemler diýen iki topara bölünýärler.

Diňe bir sözlemden düzülenlerine **ýönekeý sözlem** diýilýär. *Meselem: Bulut syryldy. Gün çykdy. Sen öýe berlen işi haçan ýerine ýetirdiň?*

Birnäçe ýönekeý sözlemlerden düzülen sözlemlere **goşma sözlem** diýilýär. Ýönekeý sözlemler bir-birleri bilen *emma, welin, ýöne, ýogsa, ýogsam bolmasa, hem, -da, -de* we ýaly kömekçiler arkaly baglanyşýarlar. Olar käte diňe otur arkaly-da baglanyşyp biler.

Meselem: Ilim-günüm bolmasa, aýym-günüm dogmasyn. Annadurdy kitap satyn aljakdy welin, puly öýünde galaýypdyr. Sagat 8-30 boldy welin, derrew girmäge jaň kakylady.

Goşma sözlemlerdäki ýönekeý sözlemleriň arasynda we, hem baglaýjy kömekçileri gelse, onda otur goýulmaýar. Emma, ýöne baglaýjylary gelse öňünden, welin gelse zyýndan otur goýulýar.

100-nji gönükme. Okaň. Ýönekeý we goşma sözlemleri anyklaň, göçüriň. Ýönekeý sözlemleriň aşagyny çyzyň.

Altynaý Döwran agadan ýapyşdy. Döwran aga Altynaýa maslahat bermezden ozal, ondan haýsy uçastkada işlemek isleýändigini sorady... Nurulla ozal mekdep müdiridi. Onuň ölümi dogrusyndaky şum habar okuwçylaryň gulagyna baryp ýetende, aglamadyk, gözýaş dökmedik ýekeje-de çaga ýokdy (*Nazir Safarow*).

101-nji gönükme. Okaň. Ýönekeý sözlemlerden goşma sözlemleri emele getiriň. Şonda siz baglaýjy kömekçilerden peýdalanyň

N u s g a : *Gar dyndy we çagalar oýnamaga çykdylar.*

Jeren geldi. Ogultäç daýza hamyryny zuwalamaga başlady. Gyz bedresini bir gapdalda goýdy. Tamdyra ýakar ýaly odun taýýarlady. Jeren ejesiniň ýanyna geldi. Oňa kömek berdi. Ogultäç daýza begendi. Gyzynyň hyzmatyndan hoşal boldy (*Ýazgül Durdymädowa*).

Zuwala

102-nji gönükme. Okaň. Goşma sözlemlere üns beriň. Göçüriň we baglaýjylaryň aşagyny çyzyň.

Täjigül mekdepden geldi welin, papkasyny jigisi garbap aldy. Ol geýimlerini çykardy we bir gapdalda ýygnap goýdy. Täjigül ýuwunmak üçin hereket etdi, emma bedrede suw ýokdy.

Muny jigisi derrew duýdy we daşardan suw getirdi. Onýança ejesi geldi-de günortanlyk ediner ýaly nahar taýýarlamaga girişdi (*Şerip Gurbanow*).

103-nji gönükme. Okaň. Köp nokat goýlan ýerlere baglaýjy kömekçilerden haýsysyny goýmalydygyny anyklap, sözlemleri göçürň.

1. Men yzyňdan gygyrdym..., sen ony eşitmediň.
2. Hälem irräk turaýdyň, okuwyňa ýetişmejek ekeniň. 3. Bahar der döküp işledik..., güýz bol hasyl alaýdyk. 4. Agam mallary ýataga gabady..., olaryň öňüne ot dökdi. 5. Daýymlara barýaryn.... taýyma baş öwredýärim (*Nakyl*).

BAŞGANYŇ SÖZI

104-nji gönükme. Okaň. Başganyň sözüne üns beriň we ony saýlap göçürň.

1. Taýagyň şarkyldysyna tisginen Myrat birhili sandyrady. «Kaka, men okajak däl!» diýip ökje göteresi geldi (*Berdi Kerbabaýew*)

2. –Ata, birentek galandar «Taňry myhmany boljak» diýýär, olara näme jogap bereli? (*Görogly*)

3. Çandybiliň il-ulusy Gyratyň sesinden habar tapyp: «Ýyldyz dagynda bir iş boldy» diýip, herekete girişdiler (*Görogly*).

4. Şahyr geň galdy: «Ýa-da kakam ir turup, guma oduna–zada ötä gitdimikä? Muňa näme bolduka?» diýip howsala düşdi... (*Beki Seytākow*)

5. Birden «Men hem çagalara kitap okap bersem» diýen pikire ol öz-özünden begendi (*Hajy Ýsmaýyłow*).

Gepleýän ýa-da ýazýan adamyň öz sözünüň arasynda kesekiniň sözünü getirmegine **başganyň sözi** diýilýär. *M e s e l e m:* *Mugallym nobatça:* «*Synp tagtasyny süpür!*» diýdi. Şu ýerde mugallym

nobatça, diýdi» gürrüňçiniň (awtoryň) sözi. «Synp tagtasyny süpür!» diýen sözler (sözlem) başganyň ýagny mugallymyň sözi.

Başganyň sözi ýazuwda goşa dyrnagyň («....», «.....») içine alynýar. Eger-de başganyň sözi sözlemiň ortasynda gelse, onda onuň öň ýanyndan iki nokat (:) goýlup, goşa dyrnak açylyp («...»), onsoň başganyň sözi ýazylyar.

Ilki harpy baş harp bilen ýazylyp başlanýar. Goşa dyrnak başganyň sözi gutaran ýerinde ýapylýar (....», «). Ondan soňra adatda bolşy ýaly «diýip, diýdi, diýen...» ýaly sözler ulanylýar. *Meselem: Käbegül gündeligini açyp: «Kaka, ynha men başlik aldym» diýdi. Klubdan: «Zähmet pälwanlaryna şöhrat!» diýen sözler eşidilýärdi.*

105-nji gönükme. Okaň. Başganyň sözünde ulanylyan dyngy belgisini goýup, sözlemleri göçüriň.

Halmyrat Esene agşam klubda konsert boljak, barjakmy diýdi. Hawa aýdym–saz diňläp, lezzet almak gowy ahyryn diýip, Esen jogap berdi. Ol az salym oýlanyp durdy-da şeýle diýdi. Olar kimler bolmaly Halmyrat raýon Medeniýet öýüniň bagşylary-da diýip, Esene düşündirdi. Hökman bararys, bagşylary üns berip diňläris diýip, Esen göwnündäkini mälim etdi.

106-njy gönükme. Sözlemleri okap, başganyň sözünü anyklaň, göçüriň we aşagyny çyzyň.

Mamyş Keýijege: «Meýdanda gurjak oýnajakmy?» diýdi. «Yok!» diýip, gyzjagaz jogap berdi. Mamyş:

«Men-ä gidip oýnap geljek» diýdi. Keýijek ep-esli wagt oýlanyp oturdy. Soňra şeýle jogap gaýtardy. «Sen git-de oýnaber. Men-ä öýden çykjak däl». Mamyş sebäbini bilmek isläp: «Näme üçin?» diýip sorady. Keýijek: «Ýagyş ýagyp, ýerleri palçyk etdi. Aýagym batga bolýar» diýdi. Jigisiniň akyly-paýhasyna Mamyş begendi.

107-nji gönükme. Durmuş wakalaryndan, gazetlerden, kitaplardan peýdalanylýp, her biriňiz öýünüzde baş sözlem düzüň. Şol sözlemleriň içinde başganyň sözi-de bolsun.

GEPLEŞIK

Käwagtlar iki adamyň ýa köp adamyň arasynda gepleşik gidýär. Ýazuwda bularyň her biriniň sözünüň önünde kese çzyk goýlup ýazylýar. Täze setirden başlanýan sözleriň ilki sözünüň birinji harpy baş harp bilen ýazylýar.

Eger gürrüň iki adam arasynda gitse, haýsy sözünüň kime degişlidigini bildirýän söz ýazylyp, soň bolsa, olaryň ady ýa ol sözünüň kime degişlidigini bildirýän söz ýazylýar.

M e s e l e m : Müjewür guburlaryň arasynda ýer tapman duran adamlara üç sapar ýüzlendi.

–Adamlar, Arkaly aga nähili adamdy?

–Gowy adamdy!

Tutuş märeke dillendi.

–Adamlar, Arkaly aga nähili adamdy?

–Gowy adamdy!

Men ondan soradym:

–«Mergen awy mert bolmalydyr» diýen bir gep bar.

–Ol sözler rastdyr.

–Nä manyda aýdylýarka?

–Awçynyň özüniň mert bolmagy gerekdir –
manysy –şol.

108-nji gönükme. Okaň. Gürrüniň näçe adamyň arasynda gidýändigine göz ýetiriň.

–Oglum, bu kitaby kimden aldyň?

–Partadaşym Şamyratdan aldym.

–Kitabyň daşy näme üçin hapa?

–Enariyk hapa elleri bilen tutdy-da!

–Beýtseň saňa hiç kim kitap bermez.

–Bolýar, eje. Çaňyny kakyp, ýygnap goýjak.

109-njy gönükme. Gepleşiğe deňişli her biriňiz alty sözlem düzüň we ýazyň.

110-njy gönükme. Sözlemleriň galdyrylan dyngy belgilerini goýup, gepleşiği ýazuw kadasyna laýyk edip göçüriň.

Çary sen Magtymgulynyň goşgularyny okapmydyň diňe bir okamak däl men şahyryň ençeme goşgusyny ýatladymam olary ýoldaşlaryňa haçan aýdyp bermekçi hepdäniň şenbe güni Magtymgula bagyşlanyp geçiriljek edebiýat aňsamynda.

ÝÜZ TUTMA SÖZLERI

Sözlemde aňladylýan pikiriň kime ýa nämä gönükdirilip aýdylýandygyny bildirýän söze ýüz tutma söz diýilýär.

Ýüz tutma sözleri bir we birnäçe sözlerden bolup biler. Olar sözlemiň başynda-da, ortasynda-da, ahyrynda-da gelip biler.

Sözlemiň başynda gelen ýüz tutma sözi asuda heň bilen aýdylsa, onuň yzyndan otur, belent heňde aýdylsa hem ýüzlenme belgi goýulýar. Sözlemiň ortasynda gelen ýüz tutma sözleriniň iki tarapyndan, ahyrda geleniň hem önünden otur goýulýar.

M e s e l e m :

Akjagül, sen agşam klubdaky oýna tomaşa etdiňmi?

Sen, Akjagül, agşam klubdaky oýna tomaşa etdiňmi?

Sen agşam klubdaky oýna tomaşa etdiňmi, Akjagül?

Ýüz tutma sözleri sözlemiň eýesi, habary we aýyklaýjy agzalary bolup bilmeýärler.

111-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň we düşündiriň.

1. **Jepbar**, sen haçan öýüňe gitjek? Men ýene bir hepdeden giderin, Araz. 2. **Gadyrly ýoldaşlar**. Saglygyň gadyryny bilmeli. 3. Seniň ýadyňa düşýärmä, **Aman**, ol adamy ikimiz geçen ýyl Daşkentde görüpdik. 4. Boş wagtyňyzy bihuda geçirmäň, **oglanlar!**

112-nji gönükme. Okaň. Ýüz tutma sözleriniň sözlemiň niresinde gelendigini aýdyň. Olary saýlap ýazyň.

1. Hat geler, dostum, her hili oý–hyýalary göwnüňe getirme (*Abdulla Kahhar*). 2. Sabyrly gul dura-bara şat bolar, oglum (*Aýbek*). 3. Sen ýetim dälsiň, ukla, jigerim! (*Gafur Gulam*). 4. Täze ýylyňyz gutly bolsun, ýoldaşlar! (*Rahmat Faýzy*). 5. Düşünýän, oglum, hemmesine düşünýän–diýip, goja jogap berdi (*Abdyrahym Gaýraty*).

113-nji gönükme. Goşgy bentlerini labyzly okaň. Ondaky ýüz tutma sözleri düşündirip beriň we göçüriň.

1. Magtymguly hyýal düşüp özüme,
Köp tomaşa geler, geçer gözüme.
Eşidenler, aýp eýlemän, sözüme,
Iller kimin sözüm uz hem bolmasa!
(*Magtymguly*)
2. Ýürek telwas eder, göterler serim,
Köňül arzuw eýläär, Watanyň, seni!
(*Zelili*)
3. Eý, perzendim, saňa zynhar nesihat,
Kişini yzyndan saýyjy bolma.
Syla ussadyňy ataňdan zyýat,
Lebiz–ykraryňdan taýyjy bolma.
(*Tolybaý Kabulow*)

114-nji gönükme. «Okuwçylar», «Daýhanlar» diýen ýüz tutma sözleriniň sözlem içinde haýsy ýerde gelendigine üns beriň. Galdyrylyp gidilen dyngy belgilerini goýup, teksti göçüriň.

1. Okuwçylar täze mekdep jaýyňyz mübärek bolsun! Mekdep emlägini siz okuwçylar edil gözüňiziň göreji ýaly gorap saklamalysyňyz. Elmydama tertip-düzgüne esewan boluň özüňizden kiçilere görelde boluň okuwçylar.

2. Daýhanlar harmanyňyza bereket! Azabyňyzyň ýerine düşendigini bilýäris hormatly daýhanlar. Biz şäherliler bolup gadyrly daýhanlar size ýardam bermäge geldik.

115-nji gönükme. Öýüňizde ýüz tutma sözlerine baş sözlem düzüp geliň.

Şäherliler

GAÝTALAMAK ÜÇİN SORAGLAR

1. Ýygnak we ýaýraň ýönekeý sözlemlerini düşündiriň.
2. Sözlem agzalary barada gürrüň beriň.
3. Deňdeş agzalara degişli mysallar getiriň.
4. Ýönekeý sözlemler goşma sözlemlerden nähili tapawutlanýarlar?
5. Başganyň sözi näme?

SÖZLEÝIŞ WE SÖZLEÝIŞ STILLERI

116-njy gönükme. Şygry labyzly okaň. Sözleýşiň dürli ugurlarynda hem ony üýtgedip bolmaýandygyna göz ýetiriň.

DAŇ

–Daň nämedir, balalar,
Aýdyň-da, gül-läleler.
Neçün küýseýär daňy
Hatda ata-babalar?

–Daň–bu güneş gülküsi,
Ondan şatlyk ýaýylar.
Güneş gülse, aýdym, saz
Şirin hüwdüler bolar.

(E. Ahunowa)

Adamlaryň bir-birleri bilen özara pikir alyşmaklaryna, durmuş we tebigat baradaky öz garaýyşlaryny ýüze çykarmaklyga **sözleýiş** diýilýär.

Sözleýşiň iki ugrunyň bolýandygyny belläp geçeliň.

1. Dilden sözleýji. 2. Ýazuw arkaly sözleýji.

Sözleýiş arkaly aňladylýan pikiriň mazmunyna, häsiýetine, maksadyna, kime gönükdirilendigine, näme hakda aýdylýandygyna laýyklykda sözleýşiň gepleşik, çeper, iş, ylmy diýen stilleri bolýar.

117-nji gönükme. «Görogly» eposynyň «Harmandäli» şahasynyň bagşy Ilaman Annaýewiň dilinden ýazylyp alnan nusgasyndan bir parça üns beriň. Ol sözleýşiň haýsy ugruna degişli?

–Seniň üç ýüz altmyş sopyň bar diýip eşidýän. Hemmesi bir däl. Ine, birden sözümiz azaşyp, girsem ýumruga. Saldyk ýumrukma-ýumruk, şapbatda-şapbat, güpbeme-güpbem, jeňnede-jüňne şo barmaga sakgalyňdan tutup, bilegiňe orap, aşak egip beriberse, kelläňe, beri berse kelläňe, agaja daňlyp urlan mal ýaly nirä gaçjak? Gaýtam, senem syrдыr, pirim, sakgalyňy!–diýdi.

–Ýok, ondan gürrüň bolmaz.

–Bolýa, pirim!

–Kyrk–elli gün murtsuz gezende näme, sakasyna gaýyr çökenok. Ýene çykmaýamy? Piriň aýdanyny edip syrдыrdy. Üç ýüz altmyş sopynyň metjidi bölek. Şoňa barsaň, galanynam elip ýaly ederler.

....Bir demir ýatyrды. Sapjaý ýasap, bir deregi saýlap urды, panany, agzyny taplap.

–Ine, saňa kätmen–diýdi.

–Pah-pah, gerek ýerinde ýargyňam işini bitirjek eý bu.

1. GEPLEŞIK STILI. Adamlaryň bir-birleri bilen özara mesawy gürläşenlerinde, peýwagtyna sorag-jogap alşanlarynda ulanylýan erkin sözleýşe sözleýşiň **gepleşik stili** diýilýär. Munda kömekçi sözler kân bir ulanylmaýar, pikir köplenç sorag-jogap arkaly aňladylýar. Sözlemde sözleriň tertibi-de üýtgäp biler. Mysal üçin, habaryň ilki, eýäniň iň soňda gelmegem mümkin.

Gepleşik stili köplenç bir zady habar bermäge zerurlyk ýüze çykanynda, pikir alşylmaly bolnanda, bir mesele anyklanylanda ulanylýar.

Muňa «Görogly» eposyndan, Kemine, Myrally, Ependi hakdaky şorta sözlerden isledigiňçe mysal getirmek bolar.

118-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri okaň we göçüriň, bölekleriň haýsysynyň diliň gepleşik stiline, haýsysynyň iş stiline we haýsysynyň çeper stile degişlidigini aýdyp beriň.

Sona haty alyp dermanhana bardy. Ony dermanhananyň işgäri mähirli garşylady. Ol köneje äýnegini maňlaýyna göterip:

–Saňa näme gerek? – diýdi.

–Derman gerek.

–Derman hatyň barmy?

–Bar, ine – diyip, Sona hatyny görkezdi.

Onunjy orta mekdebiň direktory ýazyp mälim edýär:

Mekdebiň mugallymlar otagyna alty sany ýazuw stoly, on sekiz sany stol gerek. Mekdep ýatlanan iş enjamlary bilen täze okuw ýyly başlanmanka üpjün edilmelidir.

Gijeki maýdalap ýagan ýagyş daňa golaý diňdi. Çygly şemal asmanyň buludyny öz ugruna bakan kowup gitdi. Günüň ýüzi çüýşe ýaly durlandy. Gün ýeriň ýüzüne gyýyk gözi bilen garandan, kümüş nuruny seçip galdy. Garaňky ýorganyny üstünden serpip, gara ýer ýeňillik bilen dem aldy.

2.IŞ STILI. Guramalaryň edaralaryň, kärhanalaryň iş ýörediş, protokol ýaly iş kagyzlary ýazylanda ulanylýan stile **iş stili** diýilýär. Olaryň stil aýratynlyklary şol işleriň wezipesi we maksady bilen

baglylykda köplenç resmi hem-de konkret (anyk) bolýar.

Bularda awtoryň öz emosional duýgulary bolmaýar.

119-njy gönükme. Okaň. Her bir tekstde nähili çeperçilik serişdeleriniň ulanylandygyny biljek boluň. Olaryň çeper stili emele getirmäge nähili hyzmat edýändigini aýdyň.

1. Gara daşdan gara gyly saýlan göz,
Çöňňeler görejiň, göze myhmandyr.
(*Magtymguly, «Göze myhmandyr»*)

2. Gowaçanyň her düýbünü
Deňäp iki didäňe,
Ýüregiňde mün bir söýgi,
Şo ýana gözlär gözleriň.
(*S. Abdylla, «Pagtaçy gözele»*)

120-nji gönükme. Aşakdaky maglumatnamanyň nusgasyna üns beriň we göçüriň.

Hojaili etrabyndaky 35-nji orta mekdebiniň direktoryna.

Hamza adyndaky şirket hojalygynyň 14-nji brigadasynda ýaşayan Atalow Rejepden.

ARZA

Meniň oglum Atalow Arazmuhammet ýedi ýaşyny doldurdy. Şonuň üçin hem ony 1-nji synpa okuwa kabul etmegiňizi haýyş edýärim.

15-nji awgust,
1991-nji ýyl

goly

R. Atalow

3. ÇEPER STIL. Bu stil çeper eserlerde ulanylyp, munda gürrüňi edilýän waka, hadysa has janlandyrylyp, çeper obrazlaryň, awtoryň özüniň emosional duýgularynyň üsti bilen ýüze çykarylýar. Gürrüň, beýan edilýän waka has janly, obrazly bolar ýaly awtor halk nakyllaryndan, meňzetmelerinden, diliň öz häsiýetli aýratynlyklaryndan, çeperçilik serişdelerinden peýdalanýar, sözlem, aňlatmalar göçme manyda hem ulanylýar.

3. Badyny ýuwaş-ýuwaşdan haýalladyp, «çakgy sap», «çakgy sap» diýip gelyän ýolagçy otlusy kiçijik stansiýada «haşşyň-ň» etdi-de saklandy. Otlynyň «Uludan dem alaryna» mähetdel ýolagçylar sogan dökülen ýaly bolup wagonlardan gyssanmaç düşüp başladylar. Kiçijik stansiýanyň perrony çöp dürtülen aryňyň öýüne döndi (*Gazakbaý Ýollyýew, «Bu dünýäniň işleri»*).

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

1. Sözleýiş diýlip nämä aýdylýar?
2. Olaryň görnüşleri barada aýdyň.
3. Gepleşik stili bilen iş stiliň arasynda nähili tapawut bar?
4. Çeper stil näme?
5. Oňa şahyrlaryň, ýazyjylaryň eserlerinden mysallar getiriň.

FONETIKA, GRAFIKA WE ORFOGRAFIYA

Biziň sözleýän sözlerimiz aýry-aýry seslerden ybaratdyr. Mysal üçin, «bal» sözi üç sesden, «balyk» sözi bolsa baş, eger-de «Balykçy» diýsek, onda ýedi sesden ybarat bolýar. Bir sesi başga ses bilen çalşyrsaň, onda derrew many üýtgeýär.

Diliň seslerini öwredýän ylma **fonetika** diýilýär.

Harplaryň ýazuw şekiline **grafika** diýlip at berilýär. *Meselem, «Garpyz» diýenimizde, alty sany ses eşidýäris we alty harp ýazýarys. «It, al» sözleriniň her birinde iki sesi eşidýäris we iki harpy ýazýarys.*

Şu ýerde ýene-de bir zady belläp geçeliň. «haly», «hemişe», «hünär», «howluk», «hökümet» sözleriniň ilkinjisi «h» harp (ses) ýazylsa-da, şol sesiň hemme ýerde aýdylyşy deň däl. Ol harp her birinde başga-başga eşidilýär. Emma ýazuwda welin şol baş sözün başyndaky «h»–nyň hemmesi üçin birini ýazýarys. «Baba» sözündäki «B» hem şolar ýaly.

121-nji gönükmä. Göçüriň. Has gara ýazylan sözlerdäki iki sesiň («h» we «B») aýdylyşyna we ýazylyşynaüns beriň. Nähili tapawut bardygyny aýdyň.

1. **Hemranyň** gyz jigisi **Hesel haly** dokaýar.
2. **Babam** maňa alma **berdi**.
3. **Baýmyrat**, irräk gelgin, **Hommat**, **Halmyrat** dagylar bilen **kluba** oýun görmäge gideli.
4. Biziň **bagymyzda bilbil** saýrady.
5. **Hajy hyýar** barasynda bize gürrüň berdi.

Harp diýlip, sesleriň ýazuw belgisine aýdylýar. Türkmen dilinde 30 sany harp bar. Olaryň hersiniň öz ady, aýdylyşy bar.

Harplaryň kabul edilen tertibiniň ýygyndysyna **elipbiý** diýilýär.

TÜRKMEN ELIPBIÝI

1	Aa	a(a)	16	Nn	en(эн)
2	Bb	be(бе)	17	Ňň	ň(ң)
3	Çç	ç(ча)	18	Oo	o(o)
4	Dd	de(де)	19	Öö	ө(ө)
5	Ee	e(э)	20	Pp	pe(пе)
6	Ää	ä(ә)	21	Rr	er(эр)
7	Ff	f(фе)	22	Ss	es(эс)
8	Gg	g(ге)	23	Şş	şe(ше)
9	Hh	he(хе)	24	Tt	te(те)
10	Ii	i(и)	25	Uu	u(y)
11	Jj	je(же)	26	Üü	ü(ү)
12	Žž	ž(же)	27	Ww	we(ве)
13	Kk	k(ка)	28	Yy	y(ы)
14	Ll	el(эл)	29	Ýý	ý(й)
15	Mm	em(эм)	30	Zz	ze(зе)

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

1. Fonetika diýlip, nämä aýdylýar?
2. Grafika nämä?
3. Elipbiý diýmek nämä?
4. Türkmen elipbiýi näçe harpdan ybarat?

ÇEKİMLİ SESLER

122-nji gönükme. Okaň. çekimli seslere üns beriň, göçüriň we şol sesleriň aşagyny çyzyň.

Eý, balam, ýagşylyk et we eden ýagşylygyňa puşman bolma, eger puşman bolsaň, bu dünýäde jeza çekersiň. Bir kişä ýagşylyk etseň, ol kişi şondan näçe hoş bolan bolsa, sen şonça hoşal bolarsyň. Bir kişä ýamanlyk etseň, ol näçe gaty görse, sen ondan hem artygrak örtenersiň. Sen bir kişä ýamanlyk etseň, saňa hem ýamanlyk geler. Adam бүтін ömründe kişilere ýagşylyk ýa-da ýamanlyk eden bolsa, onuň oýlap iş etmegi gerek, çünki meniň sözüm dogry çykar. Eger meniň sözüme amal etmegi isleseň, hiç kişiden ýagşylygyňy aýama, çünki ýagşylyk är kişiniň işidir, ol peýda getirer. («Kowusnama»)

Türkmen dilinde 9 sany çekimli ses bar. Olar şulardyr: **-a, -o, -u, -ü, -e, -y, -i, -ö, -ä.** Bular sap owazdan emele gelýärler.

Biz bulary aýdanymyzda öýkenden gelýän howa agyz boşlugyndan päsgelsiz çykyp gidýär. Her bir çekimlini tä sesiň gutarýança uzaldyp aýdyp bolýar.

123-nji gönükme. Okaň. Nokatlaryň deregine çekimli sesleri goýup, sözlemleri göçüriň.

1. Ag...m...t iş...n Tagtan...ň Temeç ob...s...nd...n gel...pdi. 2. G...jel...p ýag...n ýag...ş d...ň. g...laý d...ňd. 3. Şeýl...l...kde, Sap...rly goýunl...r... har...s...td...n sag—...m...n. l...p ç...k...d... 4. Owgan uss... b... g...n zor gaýr...t ...ed...p şl...di. 5. Mam...g...l ej...l...r b... şg.... ýer... g...ç...p g...td...l...r.

Çekimli sesler inçe we ýogyn, dar we giň, dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimliler diýen toparlara bölünip, olar uzyn we gysga aýdylýarlar.

124-nji gönükmä. Goşgyny labyzly okaň. Aşagy çyzylan sözlere üns beriň we olary göçüriň.

BIZ–WATANYŇ GUNÇA-GÜLI

Biz–Watanyň gunça-güli
Boý alarys bahar-ýazda.
Ulalarys ýylyň-ýyly.
Taplanýarys dagda, düzde

Biz–Watanyň gunça-güli,
Bezeg bagy – bossanyma.
Dür dökeris bulut ýaly,
Dolup ýazyň asmanyna.

Bahar ýeli uzaklara,
Alyp gider müşgimizi.
Dünýä dolar ýagty nura,
Siňdireris yşgymyza.

Eziz Watan.
Eziz ýurdum.
Sen bizi nurdan ýugurdyň.
Galkyndyryp göwnümüzizi,
Joşgunly çeşmä öwürdiň!

Biz–Watanyň gunça–güli.
Geljek günüň nesilleri.
Çogsak nurly güneş ýaly,
Gülzar bolar Watan ýeli!

(*Ýaban Rozyýew*).

125-nji gönükme. Berlen sözlerden peýdalanyp, sözlemler düzüň we uzyn aýdylýan çekimlileriň aşagyny çyzyň.

Haly, ilde, ýoldan, daglarda, bagdan, ýaşlyk, çaglary, zorlar, aň-bilim, çal.

1. Uzyn we gysga çekimliler

126-njy gönükme. «Çal» sözüniň sözlem içinde geleninde haýsy ýerde «a» sesiniň uzyn we gysga aýdylýandygyna üns beriň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň.

1. Heniz tirme aýdymlyryna girişmezden ozal, bagşy bir salym diňleýjilere saz **çalyp** berdi. 2. Biz çarwalaryň goşuna baryp, bir kersen düýe **çal** içdik. 3. Oglum, heniz gapymyza myhman gelip, boş giden wagty ýokdur. Bar, göläň otugan bolsa, sygryňy **çal-da** söwüş edäý («*Görogly*» *eposyndan*). 4. Babamyň başyndaky tüýleri agaryp, özi **çal** saç bolupdyr. 5. Pyçak kesenok, oglum, **çalgy** daşa **çalyp** ber.

Çekimli sesler söz içinde gysga we uzyn aýdylýp ulanylýar. Meselem: «Ylym, galam, bilim» sözlerindäki «**y**, **a**, **i**» çekimlileri iki bogunda-da gysga aýdylýar. Merediň bili agyrýar» diýen sözlemdäki «bili» diýen sözde birinji bogundaky «**i**» sesi uzyn, ikinjisi gysga aýdylýar. «Baba», «Kaka» sözlerindäki birinji bogundaky «**a**» uzyn, ikinjisi gysga aýdylýar.

Çekimli sesleriň uzyn we gysga aýdylmagynyň sözün manysyna täsir edýändigini bellemek gerek. Olary uzyn aýtsak, bir many, gysga aýtsak başga many berýär. Mysal üçin, «çal» diýen sözi alyp

görelîň. Ony gysga aýtsak işlik (towugy çal, dutar çal we ş.m.), uzyn aýtsak at ýa-da sypat (çal içmek, ol çal saç bolupdyr we ş.m.) bolýar.

127-nji gönükme. Okaň. Diňe ýazylyşy bir meňzeş bolan sözlerde uzyn we gysga çekimlileriň sözün manysyna ýetirýän täsirini anyklaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň.

1. Gurban, seniň gözläp ýören kitabyň, ynha, bu tekjede **dur**. 2. Eger dogry gepli boljak bolsaň beren sözünde **dur**. 3. Näme, iým bermeyärmisiňiz, mallaryňyz örän **hor**?! 4. Semiz adam kellesini ýassyga goýandan **hor** çekdi. 5. Görogly piriň huzuryna baryp ýeke dyz **oturdy** («Görogly» eposyndan). 6. Nätanyş tizräk gutulmak üçin barha öňe **dyzady**.

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

1. Türkmen dilinde näçe çekimli sesiň bardygyny aýdyň?
2. Biz çekimlileri aýdanymyzda nähili üýtgeşmeler bolýar?
3. Çekimliler nähili toparlara bölünýärler?

2. Inçe we ýogyn çekimliler

128-nji gönükme. Okaň. Inçe we ýogyn çekimlilere üns beriň. Diňe inçe çekimli bilen gelen sözleri saýlap göçüriň.

Nesimi hakynda rowaýat

Nesimi Horezm şasynyň köşgünde gulluk eder eken. Kitap çap etmegiň ygtyýary şonuň elinde eken. Şondan bidin ýekeje kitap hem çap edilmez eken. Ol ilîň golýazmasynyň hilini täsin usulda kesgitläp eken: golýazmasyny iş edinip okamaz eken-de, ony ýöne bir salym ýüregine degrip saklar eken.

Şeýdibem onuň gowudygyny ýa erbetdigini biler eken. Ýüregine ýaranyny çap etmäge ygtyýar berer eken, ýaramadygynam zyňyp goýberer eken. (*Aşyrberdi Kürt «Biler bolsaňyz»*)

Diliň öňe we yza hereket etmegi netijesinde çekimliler türkmen dilinde inçe we ýogyn çekimliler diýen topara bölünýärler.

1. Inçe çekimliler: **ä, ö, ü, i, e**. Bulary aýdanymyzda dil öňe, ýagny alynky dişlere tarap süýşýär.

2. Ýogyn çekimliler: **a, o, u, y**. Munda, tersine dil yza süýşýär, alynky dişlerden daşlaşýar.

Eger-de sözüň birinji bognunda inçe çekimli bolsa, onda galan bogunlarda-da inçe çekimliler gelýärler. Inçe çekimliler özara sazlaşykda bolýarlar. *M e s e l e m*: deňiz, deňizde, deňizçi, deňizçileriňkide. El, eller, elimiz, eldeki we ş.m.

Eger-de sözüň birinji bognunda ýogyn çekimlileriň biri bolsa, galan bogunlaryň hemmesinde ýogyn çekimliler gelýärler. Bular hem özara sazlaşykda bolýarlar. *M e s e l e m*: Adam, adamlar, adamlarda, adamlardaky we ş.m.

Emma rus we beýleki dillerden geçen sözlerde olar garyşyp hem gelýärler. *Meselem*: Ýelpewaç, meýdan, kitap, radio, partiýa we ş.m.

Şolar ýaly sözleriň yzyna goşulma goşulanynda soňky bogundaky çekimlär seretmeli. Soňky bogny inçe çekimli bilen gutarsa, inçe çekimlili, ýogyn çekimli bilen gutarsa, onda ýogyn çekimlili goşulma goşulýar. *M e s e l e m*: Ýelpewaç, ýelpewajy, ýelpewajyň, ataşgir, ataşgiri, ataşgiriň...

129-njy gönükme. Okaň. Inçe we ýogyn çekimlileriň garyşyp gelyän sözlerini tapjak boluň we olary göçüriň.

1. Ol ýurtda beýik-beýik dört dag bardy. Onsoň oňa Çardagly Çandybil hem diýýärdiler. (*Görogly*).
2. Japbaklarda içi kitüwli Kelekbaý olara hiç bir zat edip bilmedi. (*Japbaklar*)
3. «Kitap bir çyragdyr, dünýä ýagtylyk saçar» (*Gazetden*)
4. Käriň žurnalist bolansoň, sen olaryň ikisini hem diňlemeli bolýarsyň (*Gazetden*)
5. Komissar Kulyýew birden gürüm-jürüm bolaýdy, bir-iki günläp ondan gördüm-bildim bolmady. (*H. Meläýew Powestler*)
6. Dinamiti oýlap tapan Alfred Nobel özüniň wesýetinde görkezişine görä, köp zatlary döreden we açyp biljek ýaş alymlara kömek etmegi maksat edinipdir. (*Gazetden*)

Sözleriň içinde **a, o, u, y** çekimlilerinden biri bolsa, onda şol çekimlilerden soň degişli ýerlerinde **y** çekimlisi ýazylýar, meselem: Akmyrat, Orazdurdy, uky, ylym we ş.m.

Eger **i, ä, ö, ü, e** çekimlileriniň haýsy-da bolsa biri sözleriň içinde gelse, şol çekimlilerden soň degişli ýerlerinde **i** çekimlisi ýazylýar. *M e s e l e m :* işik, äkitdi, dökünçiler, deňiz we ş.m.

130-njy gönükme. Okaň. Sözüň soňunda näme üçin «y» ýogyn çekimlisiniň ýazylandygyny düşündiriň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

Mekdebimizde dört ýüzden gowrak okuwçy okaýar. Okuwlar türkmen dilinde alnyp barylýar. Her bir synpda türkmençe okaýan özbek, gazak we gara-

galpak milletiniň wekillerine-de duşmak bolýar. Olaryň ata-eneleri ömürboýy türkmenler bilen goňşy bolup ýaşap gelyärler. Şonuň üçin olar öz çagalarynyň türkmen dilinde okamagyny höwes edýärler. Ähli millet wekilleriniň çagalary-da mekdebimizde edil bir dogan ýaly bolup okaýarlar. Bu bizi biçak begendirýär (*Akgeldi Aşyrow*).

Wekiller

131-nji gönükme. Sözleriň her birine degişli sözlemler düzüň we göçüriň. Şonda soňy ýogyn çekimli bilen gelen sözleriň aşagyny çyzyň.

N u s g a : J a h a n o r t a m e k d e b i t a m a m l a n y n d a n s o ñ r a u n i w e r s i t e t e g i r i p o k a m a k ç y .

Okamak, barlamak, ýazmak tabşyrmak, garaşmak.

132-nji gönükme. Nakyllary okaň. Soňy «i» inçe çekimlisi bilen gutaran sözlere üns beriň, düşündiriň we şol sözleri göçüriň.

Bilegi ýogyn birini ýykar, bilimi bolan—müňüni

Bu günki işiňi ertä goýma.

Il görki—suw, suw görki—guw.

Ýigide müň dürli hünär hem azdyr.

Ekene—bar, ekmedige—ýok.

Geňeşli biçilen don gysga bolmaz.

Özüni öweniň tanapy çüýrük.

Ýerini bilip sözleseň, ýüzüň nury dökülmez.

Ýerini bilip harçlasaň, jübiň puly tükenmez.

Eli bilen eden, egni bilen çeker.

133-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Ilki soňy ýogyn çekimli bilen gutaran sözleri, soň inçe çekimliler bilen gutaranyň saýlap göçüriň.

TÜÝDÜK

Agam tüýdük ýasady
Ak gamyşdan kesdi-de.
Haýran etdi ol bizi
Soňra şirin ses bile.

Owazyna ak guzy
Ak çägede oýnady.
Çypar owlak böjeläp,
Goýar ýerde goýmady.

Ak bulutly öýünden
Güneş çykdy ýaldyrap.
Çagyýar bir-birini
Sazak-selin el bulap.

Bir salymda hemmäni
Sesi bilen şat etdi.
Meniň agam gamyşdan
Şeýle täsin zat etdi.

(Ahmet Mämmedow)

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

1. Inçe çekimliler haýsylar?
2. Ýogyn çekimlileri sanap beriň.
3. Beýleki dillerden giren sözlerde (mülkdar, telewizor, gazet...) haýsy bogna seredilip goşulma goşulýar?

3. Dar we giň çekimliler

134-nji gönükme. Okaň. İçinde dar çekimlisi bolan sözleri anyklaň. Soňra göçüriň we dar çekimliniň aşagyny çyzyň.

Supradaky nan–aýdym hem mukam. (*Gazetden*). «Ta-gam berseň, bergil aja» (Görogly eposyndan) «Çöregiň gyňagy–gyzyň ýaňagy». (*Halk nakyly*) «Haýyş edýän ýalbarýan, ýalbaramok, ýazgarýan. Owradyp taşlama sen bugdaýyň ak nanyny». (*Gara Seýyitliýew*) «Bugdaý unuň bolmasa, bugdaý sözüň ýokmudy» (*Nakyl*) «Açda algyň, bege bergiň bolmasyn» (*Magtymguly*)

Diliň kentlewüge bolan gatnaşygy taýdan türkmen dilindäki çekimliler iki topara bölünýärler:

1. Dar çekimliler: **y, i, u, ü**. Bulary aýdanymyzda dilimiz kentlewüge tarap ýokary galýar. Şeýlelikde, howanyň geçjek ýoly daralýar.

2. Giň çekimliler: **a, ä, o, ö, e**. Bulary aýdanymyzda dilimiz kentlewügümüzden aşak tarap gaýdyp, ondan daşlaşýar. Şol wagtam howanyň geçjek ýoly giňelýär.

135-nji gönükme. Okaň. Giň çekimlilerden haýsy sesleriň düşüp galandygyny anyklaň. Olary ýerbe-ýer goýup, sözlemleri göçüriň.

Soňky ýyll...rda biziň şirket hoj...lygymyzda mald...r çylyga aýr...tyn üns berlip b...şlandy. Çünki ol hem düşewüntli pud...k. Ýöne m...la öz durmuşyňd... nam gowy seretmeli. Mal jan...waryň dili–....gzy ýok. At...–b...balarymyz «M....lym–j...nym», «Mal eýesiniň g... zünden suw içer» ýaly onl...rça n...sill...r döredipdirl...r. Biz ferm...larda işlemeli işçil...ri anykl...ýarys, ol...ra h... li-şindi köm...k b....rip durýarys. Iň es...sysy-da ýazda b...l ot-iým zap...syny döredý...ris. Ar...ssaçylyga aýr... tyn üns b...rýäris (*Köbeý Artykow*).

136-njy gönükme. Matallary okaň. Jogabyny aýdyň. Haýsy dar çekimliniň galdyrylyp gidilendigini anyklaň. Şony goýup sözlemleri göçüriň.

1. Dil...m-d...lim tasmalar. İç...berse hassalar, ik...g...nde sagalar.

2. Bir k...ýzede ik... tagam.

3. Garaja gol iç...nde, Daý...m aty k...şňeýär.

4. Gyp-g...zyl gyz ýer ast...nda, saçbag...sy ýer üst...nde.

5. Tak...r ýerde taý oýnar.

6. Ýörän ýol... dem...rdir. Iým...ti ýag, köm....rdir.

Goýmak üçin sözler: Otly, ýumurtga, unaş, turp, pişme, gowurga.

Sözleriň ahyrynda gelýän **y, i** dar çekimlileri uzyn aýdylsa, olaryň yzyndan **ý** ýazylýar. *Meselem: Gyý, diý, guý, çüý...*

Emma sözleriň ortasynda gelýän **y, i** dar çekimlileri uzyn aýdylsalar-da, olardan soň **ý** ýazylmaýar. Meselem: gyz, tiz, kyn, gündiz...

137-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlerde näme üçin **ý** ýazylandygynyň sebäbini düşündiriň we olary göçüriň.

1. Garakçylar öýüň töwereğine gelende: «**Guý-guý!** Gurbana ber! Şapyr-şupur, Şagurbana ber! Tördäkilere, gapdalyňdakylara beriber!» diýip, garry gaty-gaty gepläpdir («*Ýedi dawagär*» diýen kitapdan).

2. Agamyrat jaýyny pollatdyrmak maksady bilen dükan-dan on kilo **çüý** satyn aldy.

3.Bar, ataňa aýt, kömekçiler geldi **diý**. 4.Kelew ýoldaşyna: «Heý seniň şu kelläňe-de **tüý** çykarmyka?!» diýip degişdi. 5.Gaýçyny al-da matany, ine şu ýerden **gyý**.

138-nji gönükme. Söz ortasynda uzyn aýdylsa-da «y, i-den» soň «ý-nyň» ýazylmaýandygyna degişli sözlere üns beriň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

1.Doganlar gyz jigisi bolup, yzlaryndan gelenlerine çensiz begenipdirler («*Akpamyk*» *ertekisinden*). 2.Ol şol meseläniň örän çylşyrymlydygyny, kyndygyny öňden hem oýlaýardy (*Berdi Kerbabaýew*, «*Aýgytly ädim*»). 3.Gije-gündiz ýanyp dur iki sany çilimi (*Ata Salyh*). 4.Ýagmyry gurluşyga örän tiz alyp geldiler (*Beki Seýtäkow*, «*Doganlar*»).

4.Dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimliler

139-njy gönükme. Okaň. Çekimlilere üns beriň. Dodak çekimlisi gelen sözleri saýlap göçüriň.

Kasym bu zatlary göýä düýşünde görýän ýalydy. Ol oýanan ýaly boldy. Ýüregini dilip giden awy ony oýardy. Gözüni açdy. Ilki bilen onuň hyýalynda Akjagül peýda boldy. Näme etmeli? Ol: «Akyllý bir zat oýlap tapýançaňlar, Ýagmyry boşatjak bolup, özüni heläk edäýmesin» diýip, tabşyryp goýberipdir. Nähili gowulyk! Müzzerip gezmek bolarmy? Emma onuň göwnüni-de ýykmak bolmaz. Özüňi-de oýlanman, kemakyllylyk bilen ölümiň üstüne atmak akmakçylyk bolar (*Beki Seýtäkow*, «*Doganlar*»).

Çekimli sesleriň käbirlerini aýdanymyzda biziň dodaklarymyz hem gatnaşýarlar. Bu ýagdaý nazarda tutulyp, olar dodaklanýan hem dodaklanmaýan çekimliler diýen topara bölünýärler.

1. Dodaklanýan çekimliler: **o, u, ö, ü.** Bulary aýtjak bolanymyzda dodaklarymyz aktiw gatnaşýarlar, ýagny olar tegelenýär we öňe tarap çömmelýär.

2. Dodaklanmaýan çekimliler: **a, ä, y, i, e.** Munda biziň dodaklarymyz gatnaşmaýarlar.

Biz **ö** dodak çekimlisini aýdyp durkak, dodaklarymyzy ýuwaş-ýuwaşdan yza çekip aýyrsak, onda dodaklanmaýan **e** çekimlisini eşideris. Eger **ü** dodak çekimlisini aýdyp durkak, şeýle etsek, onda dodaklanmaýan **i** çekimlisini eşideris.

140-njy gönükme. Köp nokat goýlan sözlerde haýsy dodak çekimlisiniň bolmalydygyny anyklaň. Şol çekimlini goýup, sözi göçüriň.

Buhara emiriniň goş...ny hüj...me geçdi. Emma gyzyllar d...ýdansyz ç...zan duşmana ot-ýalyn bilen batyrgaý j....gap berseler-de, bir bada h...jümi saklap bilmediler. D...şmanyň pyýada goş...nynyň hem bir b....legi huj...me başlamak bilen, atlylaryna k....mek berdi. D...şmanyň atly t...pary ýakynlaşdy. Berdi bu ýagdaýa garap dur...p bilmedi. Ol otrýady bilen d...şmanyň üst...ne «Ura!» diýip, at g...ýdy. Ony gör...p, beýleki meýletin t...rkmen otrýadlary-da, atly gyzyl gwardiýaçylar-da ç...zdular (*Hydyr Derýaýew, «Ykbal»*).

141-nji gönükme. İçinde dodak çekimlisi bolan aşakdaky sözlerden peýdalanyň, sözlemler düzüň. Ol sözlemleri ilki barlaň, onsoň göçüriň.

Oguldursun, Gurbandurdy, okuwçylar. Ürgenç, Muhammet, Kömek, Nurgözel, Ogultaç.

142-nji gönükme. Surata serediň. Berlen meýilnamadan peýdalanyň, surat boýunça «Okamak höwesini» diýen temadan hekaýa ýazyň. Adamlara at goýuň.

Meýilnama

1. Kitaphana. 2. Okamak höwesini. 3. Kitaphanadaky duşuşyk. Adam atlary: Jumamyrat, Akjagül, Gully, Muhat, Ogulsona, Täzebaý, Bossan we Güljan.

143-nji gönükme. Okaň. Köp nokatlaryň dereğine deňişli çekimlileri goýup, sözleri saýlap göçüriň. Ol çekimlileriň nähili çekimlidigini aýdyň.

Ekin...ň aýagujuna gelenimde, dil bilen tar...pyny aýdyp bolmajak ajaýyp bir gawuna duş geld...m, şem...lyň ýatanyndanmy ýa-da how...da g...wun ysynyň

burk urýanyndanmy, n...me-de bolsa burnuma ýiti, ýakyml... bir ys gelip urdy. Edil mag...zinde çit mat... ýyrtylýan ýaly, gawunl...r tar-tar edip ýar...lýardy, çig...t -leri bolsa kes...leriň üstüne seçelenip gidýärdi. Elime g...wun alyp, kepbaş gaýtdym. Goja oj...kdaky ody lowl...dyp ýakýardy. Ol golumd...ky gawun... sered...p gülümsiredi (*Seyit Ahmet, «Durnalar»*).

ÇEKIMLILERIŇ BÖLÜNIŞI

Çekim- liler	Inçe çekim- liler	Ýogyn çekim- liler	Dar çekim- liler	Giň çekim- liler	Dodak- lanýan çekimliler	Dodaklan- maýan çekimliler
a, o, u, y, a, i, ü, ö, ä	ä, ö, ü, i, e	a, ö, ü, y	y, i, u, ü	a, ä, ö, o, e	o, u, ö, ü	a, ä, y, i, e

magazin

Çekimlileriň toparlara bölünişini şu çyzgyda görkezilişi ýaly ýadyňyzda saklamagy unutmaň.

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

Dodak çekimlileri beýleki çekimlilerden nähili tapawutlanýarlar? Dodaklanmaýan çekimliler haýsylar? Türkmen dilinde näçe sany dodak çekimlisi bar? Ýogyn we inçe dodak çekimlileri, dar we giň dodak çekimlileri barada gürrüň beriň.

5. Dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni

144-nji gönükmä. Okaň. Sözlemleri göçüriň. Dar dodak çekimlisiniň aşagyna bir çzyk, giň dodak çekimlisiniň aşagyna bolsa iki çzyk çzyň.

Süzme, çekize

Süzme bilen çekizäniň näme tapawudy barka? Bir göräýmäge bolgusyz sowal ýaly. Biziň günlerimizde olar sinonimdeş sözler, ikisem bir predmeti aňladýar. Emma birwagtlar olar many taýdan, ýasalyş usuly taýdan biri-birinden tapawutlanýan eken.

Aslyýetinde süzme we çekize çarwalaryň oýlap tapan zadydyr. Hut şu gün içilmejek süýdi zaýalamaz ýaly, ony basyryp gatyk edýärler. Gatygam zaýalamadan uzak saklamak mümkin däl. Diýmek, gatygyň ömrüni uzaltmak gerek, ýagny konserw etmeli...

Dodak çekimlileri iki topara bölünýärler. Şolardan **o, ö** giň dodak çekimlileridir. **u, ü** bolsa dar dodak çekimlileridir.

145-nji gönükme. Okaň. Tekstden giň dodak çekimlili sözleri bir aýry, dar dodak çekimlili sözleri hem bir aýry ýazyň.

Munuň üçin iki usul ulanyldyrlar. Birinjisi—gatygy ýa-da aýrany bizden tikilen halta guýup süzüpdirler. Belli bir wagtyň dowamynda süzülenden soň galan goýy galyndysyna süzme diýipdirler. Beýleki usuly: gatygy ýa-da aýrany syk dokulan çalça, onuň agzyny mäkäm bogup, ony ürgün çägä gömüp goýar ekenler. Çäge syzyp çykyp duran çalçanyň nemini sokga sorýar. Şeýle ýagdaýda çalçanyň içinde galan goýy zat çekize bolýar. (A. Kürt «Biler bolsaňyz»)

146-njy gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Içinde diňe dar
dodak çekimlisi gelen sözleri saýlap göçüriň.

Sen ýetim dälsiň,
Köşeş, jigerim!
Gün dek mähriban
Watanyň – enäň,
Zulumy ýykan
Zähmetkeş bar:
....Ganhor wagşylar
Kerçem kerçelen
Betbagt eneňiň
Serilen läşi –
Elhenç bir waka
Gözüň öňünde
Salgym atýandyr:
Eneň horlanyp
Ataň öldümi?
Ýetim galdyňmy?
Gamlanma, guzym.
Gözmüň nury sen.
Minnetiň täjim
Sen ýetim dälsiň,
Ukla, jigerim!
Ýagty daň saz berdi,
Uklap ýatyrýň.
Terpenýär dodak,
Näme gözleýäň?...
Belki, eneňiň
Eziz mährini
Gözleýänsiň sen.

Uly maşgalaň
Kiçi perzendi!
Sen ýigit çykyp,
Älem gezersiň.
Maňlaýda parlak
Bu posa–güneş
Bütün ýer ýüzün
Nura gark edýär.
Gargyş ýok bolar,
Zulum ýenjiler.
Dünýäde bolarys
Azat, ýeňişli.
Sen ýetim dälsiň,
Meniň jigerim!

(Gafur Gulam, «Sen ýetim dälsiň»)

Özbekçeden terjime eden Gylyç Omadow.

A) Giň dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni

147-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we olary göçüriň. Şol esasyda-da **o**, **ö** dodak çekimlisiniň sözüň diňe birinji bognunda ýazylýandygyna göz ýetiriň.

Kömek aga **ökdedi**. Ol öz **ogluna-da** häli-şindi Magtymgulynyň «Garyplyk ýok bolup gitmez. On iş terk etmeýän ärden» diýen parasatly **sözlerini**, «Ýigide müň dürli hünär hem azdyr» diýen halk nakylyny ýatladyp durardy. Goja **sogan** ekerdi, **çörek** ýapardy, tagamly edip **börek** bişirerdi.

Kömek kärini **ogluna** ynandy. Onuň ogly häzir «On hünär» diýen hususy kärhana ýolbaşçylyk edýär (Akgeldi Aşyrow).

O, Ö çekimlileri sada sözleriň diňe birinji bogunlarynda ýazylýarlar, soňky bogunlarda **o**-nyň ýerine **a**, **ö**-niň ýerine **e** ýazylýar.

Meselem: Sogon däl-de sogan, körök däl-de körek, çörök däl-de çörek we ş.m.

148-nji gönükme. Okaň sada sözleriň birinji bognunda **o,ö** dodak çekimlileri gelen sözleri saýlap çykaryň.

Mähriniň kitaphanajygy örän rejelidi. Ol ejesiniň öý işlerine kömekleşensoň, wagtynyň köpüsini kitaplara güýmenip geçirerdi. Göwnüne bolmasa, özüniňkiden uly hem köp kitaply kitaphana hiç ýerde ýok ýalydy. Ýöne, arman, ol sakynman okap bilmeýärdi. Uzynrak sözleri-hä bölüp-bölüp okardy. Sebäbi ol birinji klasy gutaryp, ýaňy ikinjä geçipdi.

Mähriniň dogany Amanyň kitaby örän kân däl-di. Emma onuň elinde elmydama täze kitap görmek bolýardy. Mähri muňa geň galardy: «Kitaphanasy ýogam welin, okaýan kitaby meniňkiden täze» diýip pikirlenerdi. Aman öýden çykan dessine onuň kitabynyň gatyny açardy. Suratlaryna serederdi...

(*H. Goçmuradow. «Mähriniň arzuwy»*)

149-njy gönükme. Aşakdaky çyzga üns beriň. Sada sözleriň birinji bognunda **o, ö** giň dodak çekimlisi bolup, olaryň sözüň galan bogunlarynda gepleşikde dodaklandyrylyşyny, ýazuwda welin dodaklandyrylmaýşyny anyklaň we dogrulap göçüriň.

gepleşikde	ýazuwda	gepleşikde	ýazuwda
orok	orak	öwöz	
okowo		kömök	
owol		çörök	
owlok		öykö	
oglon		böwöt	

150-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň her birini özbaşdak ulanyp, sözlemler düzüň.

Ördek, sogan, körek, ozal, çörek, oňat, ojar, ýürek.

Goşma sözlerde, dilimize giren rus we international sözlerde **o**, **ö** giň dodak çekimlileri soňky bogunlarda-da ýazylyrlar. *M e s e l e m : m e k - g e j ö w e n , D a ş o g u z , i n e d ö r d ü l , A n n a o r a z (g o ş m a s ö z l e r) , t r a k t o r , d i r e k t o r , a w t o r u ç k a , a w t o m o b i l (i n t e r n a s i o n a l s ö z l e r) . . .*

151-nji gönükme. Okaň. Goşma sözlerde **o**, **ö** giň dodak çekimlisiniň başga bogunlarda-da ýazylyşyna syn ediň we olary saýlap göçüriň.

1. Aýaz aga Aýsona ejäniň kimdigi, onuň maşgala ýagdaýy, Tirkeşiň olar bilen nähili tanyş bolandygy barada oýlanyp, öýünde otyrды. (*Gazetden*)

2. Il içinde «Goňşokara bolmak» diýen ýörgünli we durnukly söz düzümi bar. (*Gazetden*) 3. Onsoň Alagöz üçin düşnüksiz hem-de onuň göwnüne bolmasa owunjak, bolgusyz işler başlandy. (*B. Hudaýnazarow «Suwuň ysy»*) 4. Diňe şondan soň han: «A-haý, Görogly! Aty goýber-ha, Görogly!» diýdi. (*A. Halmyrat «Bähbit pälwan»*) 5. Beýik Garajaoglanyň mazaryna zyýarat edip geçende, onuň özi bilen ykbaldaşdygyny Magtymguly ýatlady. (*Oraz. Ýagmyr «Magtymgulynama»*)

152-nji gönükme. Okaň. Arap-pars, rus we international sözlerde **o**, **ö** giň dodak çekimlisiniň dürli bogunlarda ýazylyşyna syn ediň we olary saýlap göçüriň.

1. Ylymda köp işler edenligi üçin alym professor diýen hormatly ada eýe boldy. 2. Ýygnaga gat-

naşanlaryň hemmesi ganhor jellatlaryň etmişlerini biragyzdand näletlediler. 3. Watanymyzyň ýollarynda diňe bir Garaşsyzlaktan soňky döwürde täze tipli awtomobiller peýda boldy. 4. Tagamda tabakdaş bolma, iflis, haramhor biläni (*Zelili*). 5. Öňki çaňap ýatan gumly, şor meýdanda häzir ullakan lokomotiw deposy binýat edildi.

153-nji gönükme. Okaň. Tekstden diňe rus we internasional sözlerinde **o**, **ö** giň dodak çekimlileriniň ýazylyşyna üns beriň we olary saýlap göçüriň.

Perronda üç gezek jaň uruldy. Wagon bir silkindide parowoz ýuwaşja tartyp ugrady. Wokzal jaýlarynyň zinetli gapylary gapdalymyzdan geçmäge başlady... hut pianoçynyň barmaklarynyň klawişleriň üstünde barha çalt oýnaýşy ýaly, parowozyň «Tuk-tuk» sesi-de barha tizleşýärdi. Ýap-ýaşyl derekler, akasiýalar zybyrt-zybyrt edip duşumyzdan ötüp geçýärdi (*Sunnatulla Anarbaýew, «Durmuşa putýowka»*).

B) Dar dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni

154-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we olary göçüriň.

1. Kişä **çukur** gazma, özüň düşersiň (*Nakyl*).
2. Ýüzüň nähili, **kömür** ahyrdan çykan ýaly (*ýomak*).
3. Sag bol, lukman, sen ömre **ömür** goşduň (*Beki Seytäkow*).
4. Diri gezip ýören adamyň geými **ýuwlup** serlende hökman geýmiň içini daşyna **çöwürmeli** (*Halk*).

yrymy). 5. Şahada **düzüm-düzüm** bolup hatarlanyşyp duran şetdalylar onuň agzyny suwjardýardy.

Biz **o, ö** giň dodak çekimlileriniň sada sözleriň diňe birinji bognunda ýazylýandygyny ýatlapdyk. Dar dodak çekimlileri **u, ü** bolsa sada sözleriň ikinji bognunda hem ýazylýarlar. Sada sözleriň birinji bognundaky dodak çekimlileriň biri bolsa, onda olaryň ikinji bognundaky gysga aýdylýan dar çekimliler dodaklandyrylyp (**u, ü**) ýazylýarlar.

M e s e l e m : çukur, kömür, ömür...

155-nji gönükme. Okaň. Sada sözleriň ikinji bognundan soňky bogunlarda **u** sesiniň eşidilýän ýerinde **l** sesiniň, **ü** sesiniň eşidilýän ýerinde **l** sesiniň ýazylyşyna üns beriň we olary saýlap göçüriň.

1. Atynyň aýagy agsandan soň-a, Hojam Şüküriň işi-pişesi şol boldy. (A. Tagan «Saragt galasy») 2. Özünü dürsäp seretse, ýylan öňküsi ýaly parahat ýatan eken. (A. Kürt «Biler bolsaňyz») 3. Olar ýaly ýaramaz, gümürtik zatlaryň takygyna ýetmän, bir zat aýtmagy Çerkez işan halamazdy. (H. Derýaýew «Ykbal») 4. Guzusyny tikelär öýdendir-dä, daýaw çal goýun bat bilen geldi-de, Basaryň tumşugyna jylkyldadaýdy. (A. Halmyrat «Ýalňyşyň muzdy»)

Sada sözleriň ikinji bognundan soňky bogunlarynda dar dodak çekimliler (**u, ü**) ýazylmaýar. Ikinji bogundan soňky bogunlarda **u** eşidilýän ýerinde **y, ü** eşidilýän ýerinde **i** ýazylýar.

M e s e l e m : Bolçulyk, üzümçilik, guşçulyk...

156-njy gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we olary göçüriň.

1. Taryh mugallymy okuwçylara **gulçulyk** döwri barada gürrüň berdi. 2. «**Ogurlygyň** soňy **horluk**» diýip, halk örän dogry aýdypdyr. 3. Ol kezzaplyk, **jümrülik** bilen ýol alaryn öýdýärdi. 4. Sahylyk, **dogruçylyk** adamyň bezegidir. 5. Yap gazýan güýçli tehnikalaryň ýok wagtlary **gazuwçylaryň** işi agyrdy. 5. Kim maňlaýyny derledip, kesekiniň zadyna göz gyzdyрман diňe halal zähmet çekse, basym **dokçulyga** ýeter.

157-nji gönükme. Gazet-žurnallardan, edebi kitaplardan we durmuş wakalaryndan peýdalanyň, sada sözleriň birinji ýa-da ikinji bogunlarynda dar dodak çekimlileriniň gelişlerine degişli baş sözlem düzüň.

Başga dillerden türkmen diline giren «Kanun, institut, hirurg, mazmun, dissertasiýa, aspirantura» ýaly sözleriň birinji bogunda dar dodak çekimlisi bolsa-bolmasa-da, olaryň soňky bogunlarynda **u** dar dodak çekimlisi eşidilýän ýerinde ýazylýar.

158-nji gönükme. Okaň. Soňky bogunlarda **u** dar dodak çekimlisi gelen sözleri göçüriň we onuň sebäbini düşündiriň.

1. Görnükli alym, şahyr we terjimeçi Aman Kekilow bizi pedinstitutyň ahyrky kursunda okadypdy. 2. Jepbaryň daýysy Sähet geçen ýyl aspirantura giripdi. 3. Özbegistanda ýaşayan dürli milletleriň we halkyýetleriň döp-dessurlarynyň ösdürilmegi kanun bilen, ýagny Özbegistan Respublikasynyň Konstitusiyasy bilen kepillendirilendir. 4. Sapargül raýon keselhanasynda

hirurg bolup işleýär. 5.Akmyrat diňe bir kitaby köp okamak bilen synpdaşlarynyň arasynda tapawutlanmaýardy, eýsem ol okan kitaplarynyň mazmuny bilen derrew olary-da tanyş edýärdi.

159-njy gönükme. Okaň. Birinji bognunda dodak çekimlileriniň haýsy hem bolsa biri gelse-de, ikinji bogundaky çekimliniň dodaklandyrylman ýazylyşyna syn ediň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

1.Biz dynç alyş günü haýwanat bagyny görmek üçin jigim bilen ýörite şähre gitdik. 2.Bularyň der döküp, haýdap işleýşi mähriban Watanymyza–Özbekistana bolan söýginiň bir görnüşidi. 3.Sapa Artyk bilen ýörişe gatnaşyp, ondan ozdy. 4.Jigimiň gyz uýasy dünýä inip, öýümüz ala-ýaz boldy. 5.Hökümetimiz halk üçin, halkymyzyň eşretli durmuşy üçin dyngysyz alada edýär. 6.Bu boş gaplara degme, diňe ýüklini öňinçä arabadan düşür!

Birinji bognunda dodak çekimlilerinden biri bolan sözleriň ikinji bogundaky uzyn aýdylýan dar çekimliler dodaklandyrylman ýazylýar.

M e s e l e m : Üçin, tolyny, üçimiz, ýörite, müdir, ýörişe we ş.m.

160-njy gönükme. Matallary okaň. Manysyny gapdalynda ýazyň. Birinji bogunda dodak çekimlisi bolsa-da galan bogunlarynyň dodaklandyrylman ýazylyşynyň sebäbini düşündiriň. Matallary jogaby bilen göçüriň.

- 1.Çagyş-çagyş tebeňni, ne reňki bar, ne zeňi.
2. Çapraz düwmäm ýazylar, garaňkyda düzüler.

3. Çapsam çapylmaz, kessem kesilmez. 4. Çat-çat eder, ýalmap gider. 5. Çilt etdi, çyltakdan aşdy. 6. Çyg deri, çygman deri, ony bilmedik dünýäň baryn bermeli. 7. Dona bürenmez, göze görünmez.

Goýmak üçin sözler: *Buz, ýyldyzlar, saýa, ot, ýyldyrym, ümür, ses.*

161-nji gönükme. Ýaňyltmaçlary okaň. Diňe birinji bognunda dodak çekimlisi bolan sözleri saýlap göçüriň.

1.Arpa çörek ýürek ýellendirmezek bolar. 2.Atyma atyzdan bokurdaklamadyk jöwen getirip berdim. 3.Birje çemçe şorja serçe çorbasy. 4.Bir towşan ýapa ýarmaşmakçy boldy, yzy bilen menem ýapa ýarmaşmakçy boldum. 5.Gaty-gaty gepleme, çöpi çöpden çöpleme. 6.Daşogzuň daş köçesinde toý tutulyp, dokuz ýüz togsan dokuz tabak tartyldy.

Birinji bogunda dodak çekimlilerinden biri bolan iki bogunly soňky açyk bognunda dar dodak çekimliler ýazylmaýar. *Meselem: Goşgy, uly, gözi, tokly, sözi, gördi* we ş.m.

Şunuň ýaly sözlere çekimli sese başlanýan goşulma ýa-da söz goşulyp, ikinji bogundaky dar çekimliler gysga aýdylsa, onda olar dodaklandyrylyp (u, ü) ýazylýar. *Meselem: Goşgu+lar, ulu+sy, gözü+niň, gözü+ni, dürli+ +gözel=Dürlügözel* we ş.m.

162-nji gönükme. Okaň. Iki bogunly sözleriň birinji bognunda dodak çekimlisi gelse-de soňy çekimli bilen gutaran sözleriň dodaklandyrylman ýazylyşyna syn ediň we olary göçüriň.

Gurt Ýakup aýdymlary aýlap-öwrüp dürli görnüşde aýdardy. Gandan geçen zat gaty güýçli bolýa-da. Wagt geler, ana, şonda Gurt bagşynyň türkmen sungatyna getiren täzelikleri hakda ýassyk ýaly, ýassyk ýaly kitaplar ýazylar, ylmy adamlar bu ugurdan alymlyk işlerini ýazarlar, bagşynyň ömri hakda tragediýalar, sahnada oýunlar, belki, bu gaýtalanmajak ömri beýan edýän romanlar dünýä iner. Gaty gowy ýalňyşypsyň. «Inijigim, şuny pozdyrmaweri» diýip göwni aýdyma berlen Gurt bagşy nirede oturanyny hem unudypdyr (O.Ýagmyr «Gurt Ýakup»).

163-nji gönükme. Birinji bognunda dodak çekimlilerinden haýsy-da bolsa biri bolup, ikinji bogny **y**, **-i** çekimlisi bilen gutarýan aşakdaky sözlerden peýdalanyp, baş sözlem düzüň.

N u s g a : Toba ediň gözüm bir ýaman gördi,
 Ýamanlar ýagşydan gaça başlady.
 (Magtymguly)

Dury, uly, gözi, sözi, ýüzi, düzi, gördi, dördi, uýady, düşdi, göçdi, öçdi, ýördi.

Şu sözlerden halanyňyzy saýlap alarsyňyz.

164-nji gönükme. Jedwele serediň. Birinji bognunda dodak çekimlisi bolan we yzy çekimli bilen gutaran sözlere goşulma goşup ýazyň.

uky—ukuda	ýüzi—
buky—	düzi—
goşgy—	özi—
uly—	sözi—
puly	gözi—

«Y, I» çekimlileriniň haýsy dodak çekimlilerine öwrülendigini düşündiriň.

U, ü dar dodak çekimlileri düýp sözleriň ýapyk bognunda we çekimsiziň öňünden we soňundan eşidilen ýerinde ýazylýarlar. *Meselem: gazuw, gawun, şarlawuk, garawul, geýnülü, jürlewük...*

165-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň. Şol sözlerde w çekimsiz sesiň haýsy dodak çekimlisiniň niresinde gelendigini aýdyň.

1. Aýsoltanyň mamasy **mawutdan** don tikip bil-ýän ekeni. 2. Sahna täsin **geýnülü** gyzlar çykyp, tans etmäge başladylar. 3. Bişen **gawunyň** hoşboý ysy alyslardan burnuňa urýar. 4. Myradyň atasy uly kärhanalaryň birinde **garawul** bolup işleýär. 5. **Çapawulçylyklar** her hili bolardy (*Beki Seýtäkow*).

166-njy gönükme. Goşgy bentlerini labyzly okaň. Köp nokat goýlan sözlerde haýsy sesiň bolmalydygyny anyklaň we şol harpy goýup sözleri göçüriň.

1. Bidöwlet ynanjaň, käsip käýinjeň,
Ýedi ýeser bolsa, biri gö...ünjeň.
Baý halky ýaňra bor, garry ö...ünjeň.
Çalyp bolmaz çal agarsa çelege.

...Hawa, onsoň ýaňky kempir
Süýnüp ýatyr gap bö....urde.
Menem näme, on ýediniň
Däljesidim şo dö...urde.
....Uzynly gün iki gözüm.

Su... ýolunda intizardy.
....Elindäki ýowşan çöpi
Dö... üşdirip ýuwaşjadan
«Birgün diýip, bakdy ýere».

(*Kerim Gurbannepesow, «Taýmaz baba»*)

167-nji gönükme. Okaň. Üçünji we ondan soňky bogunlarda dodak çekimlisi bilen gelen sözleri (içinde w sesi bolanlary) anyklaň. Olary saýlap göçüriň.

1. Gaýgy-galawut Kasymy basmarlap, hatda Ak-jagül baradaky oýlaryny çym-pytrak etdi (*Beki Seý-täkow*). 2. Ýolagçylar çeşmä näçe golaýlaşdygyça, saglawugyň sesini şonça-da köp eşitdiler. 3. Ýagdaý has-da agyrdy, näme üçindir işler gowulyga tarap tapawut edibermeýärdi (*Hydyr Derýaýew*). 4. Okuwçylar geçelgä golaýlaşyberenlerinde nobatçy milisioner jürlewüginini çaldy. 5. Bagyrawuk düýäniň bary ýagşy, bagyra-bagyra suw içer (*nakyl*).

Dar dodak çekimlileri goşma sözleriň üçünji we dördünji bogunlarynda-da ýazylýarlar.

M e s e l e m : Gönüburçluk, ikuçlulyk, Durdy-gülüş, Amandurdy, Annasoltan....

168-nji gönükme. Goşma sözleriň üçünji we dördünji bogunlarynda dar dodak çekimlileriniň ýazylyşyna üns beriň, şol sözleri saýlap göçüriň.

1. Alty gyldan elek bolar, Ýa nawuçdan çörek bolar (*sanawaç*). 2. Böwürde bir ýaraly ýarganat, ýartygulak tazy ýatyr (*ýaňyltmaç*). 3. Gaýradan kyrk gylguýruk

gelýär (*ýaňyltmaç*). 4. Agahan Durdyýewiň «Bürgüt penjesinde bir gözel» hekaýasynyň gahrymanlaryndan men Oguldursun çişigi örän ýigrendim. 5. Dawagäriň göwnüne güman gitmez ýaly Baýramsoltan kazy onuň aga-inilerini, ilen-çalanlaryny, bala-çagalaryny ýygnapdyr («*Ýedi dawagär*» diýen ertekiden).

169-njy gönükme. Aşakdaky sözlerden öz islegiňiz boýunça dördüsini saýlap alyň. Olary sözlemiň içinde getiriň. Şol sözlemleri göçüriň.

Süýtlükök, guşuçgun, çurakösük (derman otlary), Ýazdurdy, Salpygulak, Üzümgül, Jumasoltan, Annagurban, Jumaguly, Jorakul...

170-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan goşma sözlere ünsberiş. Olaryň ikinji bölegindäki dodak çekimlileriň ýazylyşyna syn ediň, şol sözleri göçüriň.

Baýramgül güjüjek edindi. Oňa **Salpygulak** diýip at goýdy. **Salpygulak** ese-boýa galdy. Ol **Baýramgül**üň uly agalary Muhammetjumany, Annagurbany erbet görmese-de, olar bilen ysnyşybermeýärdi. Baýramgül haýsy ýere gitse, Salpygulak ony sypdymazdy. Haýran galaýmaly. Okuw gutarmaga ýarym sagat galandyram welin, **Salpygulagy Baýramgül**üň gaýtjak ýolunda görersiň. Munuň sebäbi düşnükli. Häzir dördünji synpda okaýan Baýramgül **Mätdurdyýewanyň** ýüzigözi gülüp durardy. Ol hiç kime agyr söz aýtmaýar. Sapaklaryndanam Baýramgül gowy bahalar alyp okaýar. Elbetde, gylygyň gowy bolsa, seni hemmelerem, hatda haýwanlaram halajak ekeni (*Kakabaý Kulbaýew*).

Sözleriň birinji bogunda uzyn aýdylýan **u** dar dodak çekimlisinden soň **ý** eşidilýän ýerinde **ý** ýazylýar. *M e s e l e m*: *Guý-guýdum, duý, duýgy* we ş.m.

171-nji gönükme. Okaň. Birinji bogunda **u** dar dodak çekimlisinden soň **ý** harpynyň ýazylyşyna üns beriň, şol sözleri göçüriň.

1. Tütünli buýmaz, buýanyň duýmaz (*Nakyl*). 2. Ýurdumyzdaky wyždan erkinliginiň kadalaryna görä, her kimiň islän dinine uýmaga, uýmazlyga haky bar. 3. Bizdäki adam hakynda edilýän aladany aýtmak bilen çäklenmek bolmaz, eýsem ony duýmagam başarmak gerek. 4. Beýik şahyr Magtymguly hem edil Nowaýy, Firdöwsî ýaly arassa duýgulara baý eserler döredip, özüni türki halklara giňden tanatdy.

172-nji gönükme. Okaň. İçinde **ü** dodak çekimlisi bolan bir bogunly sözlerde **ü**-niň yzyndan **ý**-nyň ýazylýandygyna göz ýetirip, şol sözleri tapyp göçüriň.

1. Kaka, aşaky jaýy pollar ýaly on kilo çüý ýeter-mikä? 2. Onuň eňeginde edil deşip oturdylan ýaly ýekeje tüý bardy (*Durdy Baýmyradow*). 3. Hawa, siziň aýdyşyňyz ýaly her kellede bir pikir, bir küý bar. 4. Daýza, bu tüýlek geçiňiziň bahasy çenden aşagymmat-la! (*Pyhy Taganow*). 5. Süýji-süýji iýmeleriň aý-aý gägirmesi bardyr (*Nakyl*).

Sözleriň birinji bogunda uzyn aýdylýan dar **ü** dodak çekimlisinden soň **ý** ýazylýar. *M e s e l e m*: *Güýç, güýz, süýt, üýrmek, düýrmek, çüýşe, düýş, küýze* we ş.m.

173-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň. Y-dan soň haýsy harpyň ýazylyandygyny aýdyň we şol sözleri göçüriň.

Mährijemal **Güýç** aganyň iň körpe çagasy. Ol heniz alty ýaşynam dolduranok. Gyzyň ejesi geçen ýyl **güýz** dünýäden ötüpdü. Şondan bärem Mährijemalyň käbesi birnäçe sapar onuň **düýşüne** girdi, gyzyna edil huşunda edişi ýaly, düýşünde-de köp-köp öwütler aýtdy. Enesiniň ruhuny şat etjek bolup, Mährijemal atasynyň we doganlarynyň ýüzüne gelmeýär, gaýtam olary hormatlaýar. Öý-hojalyk işleriniň hysyrdyly bölegi Mährijemalyň elinden geçýär. Ýaşajyk gyz bilegini **düýrüp** gazany ýuwýar, süýt bişirýär, ondan soň **çüýşe** bankalary arassalap, içine bişen **süýt** guýup, gatyk taýýarlaýar. Şonuň üçin hem Güýç aga Mährijemaldan minnetdarly sözlerini aýamaýar. Bu gyza dünýäden ir giden käbesiniň ruhy goldaw berýär (*Abdy Ýagmyrow*).

174-nji gönükme. Türkmen halk döredijiliginden alnan aşakdaky sözleri dykgat bilen okaň. Birinji bognunda ü-den soň ý ýazylan sözleri saýlap göçüriň.

1. Düýşünde tüpeň atylsa—habar (*yrym*). 2. Süýt-de agzy bişen suwy üfläp içer (*Nakyl*). 3. Düýşde at münseň—myrat, eşek münseň—döwlet (*yrym*). 4. Süýde siňe seretseň gan görner (*Nakyl*). 5. Aý aýdyňdyr süýt kimin, gyzlar oýnar gurt kimin, enesi öýden çykanda, bararyn bürgüt kimin (*Monjugatdy*). 6. Özüňi süýt bilgin, dostuňy gaýmak (*Nakyl*).

Diňe bir «Süýt» sözi bilen nähili nakyllaryň döredilendigini aýdyp beriň.

175-nji gönükme. Okaň. Sözlerden halanyňyzy saýlap alyp, dört sözlem düzüň we göçüriň.

Süýr, süýji, çüýrük, küýze, tüýsli, tüýdük, güýçli, çüý, güýz, tüý.

Sözüň soňunda dar **u** dodak çekimlisi uzyn aýdylsa, onuň yzyndan degişli ýerinde **w** ýazylýar. Meselem: *Suw, guw, arzuw, hyjuw...* Emma sözleriň ortasynda dar **u** dodak çekimlisi uzyn aýdylsa-da onuň yzyndan **w** ýazylmaýar.

Meselem: Duz, tut, surat, buz....

176-njy gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň ýazuw düzgüni barada oýlanyň. Ony aýdyp beriň we şol sözleri göçüriň.

1. Ana, suw satýan **awtomatlary** alyp göräýiň. Köpüsi ýatan çöpi galdyryň däl... Ýöne bu ynsan entek-entekler gidişer, sebäbi gaty mekir, buw, munuň hilegärligini sen goýaý! (*Aşyrberdi Kürt*). 2. Ylmy işgär sandykdan çykarlan, köp **gowgaly** ýyllary bukup ýatan hem-de sahabynyň saralyp giden kitaby gözden geçirip durşuna onuň kagyzy, **ýazuwy** barada hem oýlanýardy. 3. Biz agşam maşgalamyz bolup, **telewizordan** «Guw köli» baletine tomaşa etdik. 4. Wah, içe-içe kisämde kör köpük, galmasa näderin, jübümde it uwlaýar, dogan! (*Aşyrberdi Kürt*).

177-nji gönükme. Satirik ýazyjynyň «Saňa-ýalan, maňaçyn» diýen kitabyndan saýlanyp alnan tekstleri okaň. Birinji bognundaky **u** dodak çekimlisi uzyn aýdylsa-da **w** ýazylmaýandygyna göz ýetiriň. Şol sözleri göçüriň.

Menem çekendirin welin, o-da goltugymdan tutup, zut alyp gidiberendir... Aýal adam bir nahar dannagyç

bormuka diýýädim welin, ol-a duz atylan zady iýäýerdi. Size-ýalan, maňa-çyn, öýde süýji düşnigi bolmadyk gezegi, meniň içimi ýakjak bolup, hut gök çaýy düýp sogan bilen içerdi... Owadan itiň suratam çekilipdir.... Seýitmyradyň bolup oturşy gözgynydy. Ylla diýersiň, öz günäsini aklamak üçin suduň önünde hasabat berýäne meňzeýärdi (*Aşyrberdi Kürt*).

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

1. Dodak çekimlileri näçe topara bölünýär?
2. Giň dodak çekimlileri sözüň haýsy bogunlarynda ýazylýarlar?
3. Başga dillerden geçen sözlerde dodak çekimlileriniň dürli bogunlarda hem ýazylýandygyna mysal getiriň.
4. Dar dodak çekimlileriniň sözüň ikinji bognunda ýazylýandygyny gürrüň edip beriň.
5. Haýsy şertlerde ikinji bogundaky dar çekimliler düşürilip ýazylýarlar?
6. Dodak çekimlilerinde «w, ý» sesleri nähili ýagdaýlarda ýazylýp bilner?

ÇEKIMSIZ SESLER

Eger-de çekimliler sap owazdan emele gelýän bolsalar, onda çekimsiz sesler, munuň, tersine, galmagaldan ýa-da galmagal bilen owazyň gatnaşmagyndan emele gelýärler. Olary çekip aýdyp bolanok. **A, y** diýsek çekimli sesleriň sap owazdan hasyl bolýandygy üçin tä demimiz tükenýänçä aýdyberýäris. Ýöne **k, t, b, p** diýsek, sap owazdan emele gelmeýänligi üçin olary çekip aýdyp bolmaýar.

Türkmen dilinde 21 çekimsiz ses bar: b, w, g, d, j, ž, f, z, ý, k, l, m, n, ñ, p, r, s, t, h, ç, ş.

178-nji gönükme. Matallary okaň we jogaby bilen ýazyň, çekimsiz sesleriň aşagyny çyzyň.

1. Gyşda erär ýazda doňar.
2. Egri-bügri, öýe sygmaz.
3. Ertir gider, agşam geler.
4. Uzatsam aýa ýetmez.

Goýmak üçin sözler: Uky, şor ýer, guýy, ýol.

179-njy gönükme. Surata serediň. «Tebigat muzeýinde» diýen temadan hekaýa ýazyň.

Suratdaky adamlara at goýmagy unutmaň. Sözlemleri gowý gözden geçirip, onsoň göçüriň we çekimsizleriň aşagyny çyzyň.

180-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlerdäki çekimsizleri aýdyň, şol sözleri göçüriň.

ATAM

Meniň atam **zwenowod**,
Ak altynyň ussady ol.

Ak altynyň syryn bilip,
Aldy **şöhrat**-çyn ady ol.
Kanal **gazan** günlerinde,
Görkezipdir ol zoruny.
Suratynam **alypdyrlar**,
Wasp edip oň iş-kärini.
Pagtaçylyk hünärini
Mäkäm ele aldym menem.
Ak altynçy **ussatlaryň**
Hatarynda boldum menem.

(*Adham Rahmat*)

181-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Atanyň öz perzendine berýän nesihatyny gürrüň beriň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň we çekimsizleriň aşagyny çyzyň.

PERZENT

Perzent **maşgalada** ömrüň bezegi,
Durmuş **şatlygy-da** şondan ugur alýar.
Menem ata boldum ýedi perzende,
Her birisi **polat** ganatym bolýar.
Ýaşasa **Watany**m, janym, Perzendim,
Meniň adymy-da ýaşatjakdyr ol.
Eneňe zor **daýanç** bolgun, perzendim,
Sen ataň ömrüniň dowamçysy bol.
(*Ö. Raşit*)

1. Açyk we dymyk çekimsizler

182-nji gönükme. Okaň. Açyk çekimsizlerden **b, d, j, g** sesleri gelen sözleri saýlap göçüriň we şol çekimsizleriň aşagyny çyzyň.

ATA PENDI

Meniň atama Jumabaý şahyr diýýärler. Oglanlyk döwrümde men esasan atamy sylasam-da, onuň käbir häsiýetlerini halamazdym. Adamlar işden boş wagtlary atamyň daşyna üýşerdiler, edil altyn gaçjak ýaly onuň agzyna garap oturardylar. Atamyň bolsa şol sakrap oturşydyr. Asyl tükeder ýerde tüketmez. Öz içimden «Berekella, adamlara! Ýadaman-ýaltanman diňläýişlerini!» diýerdim. Aradan ençeme ýyllar ötdi. Indi özüm ata boldum. Atamyň şol häsiýeti, görüp otursam, iňňän gowy, durşy bilen akyl, paýhas ekeni. Atam «her bir adam on hünärden baş alyp çyksa, ol hor bolmaz» diýýärdi. Men şol pendini ödäpdirin. Esasy kärim–mugallym. Onuň daşyndan ussaçylyk, aşpezlik, suwagçylyk, žurnalistlik, bagbançylyk we başga hünärleri öwrendim. Indi atama müň ýola berekella aýdýaryn (*Abdy Ýagmyrow*).

Çekimsizler türkmen dilinde iki uly topara bölünýärler.

1. Açyk çekimsizler: **b, w, g, d, ž, j, z, ý, l, m, n, ñ, r**. Bular owaz bilen galmagalyň gatnaşmagyndan emele gelýärler.

2. Dymyk çekimsizler: **k, p, s, t, f, h, ç, ş**. Bular sap galmagaldan emele gelýärler.

183-nji gönükme. Okaň. Dymyk çekimsizlerden **k, p, s, t, ş** sesleri gelen sözleri saýlap göçüriň we şol sesleriň aşagyny çyzyň.

SIZIŇ GOŞANDYŇYZ

Gadyrly çagalar! Siz daş-töweregiňizdäki obalary, depeleri, uly-uly ýaplary, köne harabalyklary we şuňa

meñzeş bize gadymyýetden ýadygärlik bolup galan ymaratlary (zatlary) her gün görýänsiňiz. Emma olaryň emele gelşi, dürli döwürlerde özgerip, üýtgäp durşy barada, belki, bilýän dälsiňiz. Ony toponimika ylmy öwredýär. Bu ylym arkaly biz geçmişimizi, döp-dessurlarymyzy we taryhymyzy öwrenýäris. Ony öwrenmek diňe bir ylmy işgärleriň borjy däl. Bu işe sizem önjeýli goşant goşup bilersiňiz. Gürrüňçi ýaşululardan olar dogrusyndaky rowaýatlary ýazyp we mugallymlaryňyza getirip tabşyryň (*Gurbanmät Aşyrow*).

Gadymyýet

184-nji gönükme. Okaň. İçinde m, n, r açık çekimsiz sesleri gelen sözleri saylap göçürin we şol seslerin aşagyny çyzyň.

Dünýä wakalaryna radiosyz, telewideniýesiz we metbugatsyz düşünmek kyn, ýöne olaryň her biriniň öz bitirýän hyzmaty bar. Meselem: radio we telewideniýe toka bagly. Metbugat welin başgaça. Ondan halan çagyň peýdalanmak mümkin. Okuwçylar, gazet-žurnallara abuna ýazylyň. Okaň. Şonda siziň düşüňjäňiz artar (*Akgeldi Aşyrow*).

185-nji gönükme. Tekste üns beriň. Galdyrylyp gidilen b, d, m açık çekimsizleri nokatlaryň deregine goýup, şol sözleri göçürin.

Hommat, Sapardur...y, Ata we Mergen dagylar ekdep uçastogyna erik nahallaryny oturtmak isleýärdiler. Her ki...iň et...eli işi bölek...i. jommat bilen Sapar... urdy çukur gaz...alydy. Ata bilen Mergen uzak...ai bir jaý...an nahal daşa...aly...y.

Ogланlar işe giriş...iler. Mergen bir nahaly bil...ezlik...e basyp syn...yrdy. Nahalyň ...amary ýenji...i. Mergen etmişine ökün... i, başyny ýaýka....y. Oňa Atanyň jany agyryp: – Zeleli ýok. Ony alan ýeriňe elt-de taşlaý. Menem gürrüň et...erin. Döwenligiňi ...oýnuňa al...a-diýdi. Mergen bolsa: –Goýaweri, baýak mugally...ymyz bize «Okuwçy hiç haçan ýalan sözlemeli ...l, el...ydamaogruçylolmaly» diýmänmidi. Günä....i boýnuma aljak. Men mugally...ymyzyň aýdanlaryny puja çykaryp bil...eriň ahyry! diýip, jogap ...erdi (*Köbeý Artykow*).

Dymyk **k, p, t, ç** çekimsizleriniň her biriniň öz açyk taýy bar: **k** sesiniň açyk taýy **g, p** sesiniňki **b, t** sesiniňki **d, ç** sesiniňki **j**.

186-njy gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Has gara ýazylan sözleri göçürüň we ondaky dymyk sesleriň açyga öwrülüşiňi düşündiriň.

GÖLEJIK

Bar bilýäniň oýnamak,
Gazygyň ýok, ýüpüň ýok.
Niçik gowy ýaýnamak,
Ýaýnaýşyňa gepim ýok.

Bir ýerlerde gizlenseň,
Geler ýerde geleňok.
Kän **gözledýän** özüňi,
Bu boluşyň bolanok.

Ogry tilkä sataşsaň,
Alyp gitse nädersiň?

Mekirligne guwanyp
Gülüp gitse nädersiň?

«Çuwalyna» aç möjek
Salyp gitse nädersiň?
Iň bärkisi **gulagňy**
Ýolup gitse nädersiň?

Gowsy, gitme **uzaga**,
Gowsy, düşme **duzaga**!
Bezzatlygňy goý-da sen,
Oýna-da ýör öýde sen!

(Ahmet Mämmedow)

2. Dymyk k, p, t, ç çekimsizleriň açyga öwrülişi

187-nji gönükme. Okaň. Ýaý içindäki dymyk sesi degişli açyga öwürüp, şol sözi göçüriň.

1. Men işi(k)i aýa(k)ym bilen seresaply açyp, atama mäşewe getirip berdim (*Aýbek*). 2. Onuň kita(p)a bolan höwesi ahyrsoňy kitaphana getirdi (*Hamit Gulam*). 3. Üç kem ýetmiş ýaşa ýetende, Şadyman aganyň agty(k)y boldy (*Hekim Nazar*).

188-nji gönükme. -Ýar, -ýär, -rak, -räk goşulmalary goşulanynda dymyk çekimsizleriň açyga öwrülişine syn ediň. Şol sözleri göçüriň.

1. Jepbaryň alan köýneginiň reňki Gulnazaryňka garanda agrak. 2. Gijräk ekilenligi sebäpli Dursun ejeleriň jöweni gök. 3. Toýguly oňadrak bir saz guralyny satyn alypdyr. 4. Kluba ýygananlaryň hemmesi uly höwes bilen oýna seredýärdiler.

Yzlary dymyk **k, p, t, ç** çekimsizi bilen gutaran köp bogunly we çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulma ýa-da **-rak, -räk, -ýar, -ýär** goşulanynda, şol dymyk çekimsizler degişli açyk **g, b, d, j** çekimsizlerine öwrülýärler. *Meselem: Gurçuk-gurçugyň, jorap-joraby, polat-polady, täç-täji, oňat-oňadrak, seret-seredýär.*

189-njy gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň, göçüriň. Haýsy dymygyň açyga öwrülendigini aýdyň.

ENE SÜÝDI

Ene **süýdüne** tapmadym,

Deňemäge zady men.

Dogrusy, şondan aldym,

Gujur bilen bady men.

Eger ähli nygmatlar,

Bir gaba ýygnalaýsa,

Ene **süýdüniň deregin,**

Tutup bilermi eýse?

Ene süýdi ne gudrat?!

Dünyäde hiç deňi ýok.

Şol süýtden doýanyň

Ösüşinde kemi ýok.

Edebe hormat goýup,

Sylaň sizem enäni.

Şony başarmasaňyz,

Hudaý geçmez günäni.

(Gurbanmät Aşyrow)

190-njy gönükme. Ýomaklary okaň. Dymyk çekimsizleriň açyga öwrülen sözlerini saýlap göçüriň we düşündiriň.

Bogazyň nähili, çopanyň tüýdügi ýaly. Boýnuň nähili, almanyň sapagy ýaly. Gulagyň nähili, ýetim oglanyň ýelkeni ýaly. Murtuň nähili, ezilen horazyň guýrugy ýaly. Telpegiň nähili, towugyň maslygy ýaly.

191-nji gönükme. Okaň. Köp nokat goýlan sözlerde haýsy dymyk çekimsiziň galdyrylandygyny, onuň nähili açyk çekimsizle öwürmelidigini aýdyň, sözleri dogrulaýyş göçüriň.

Atam Mämmed süýji dilli adam. Ol agtygy Kuwwa...y çagyrdy-da: «Pugta ýa...yňda sakla. Hiç haçan aga...a, ýa...yň gyrasyňa mal daňma. Eger daňsaňam ýanynda gözläp ýör» diýip, telim sapar duýduryp goýupdy. Oglan oglan bolýar-da: Kuwwat bir gezek daňlan maly jigisi Aýtä...e ynanyşdyr. Aýtä...em ýa...yndan çykaryşdyr. Sygyr ýa...a gaçypdyr. Ony derrew Mere...iň ogly Şa...y görüpdir. Adamlar ýygnaşyp, sygyr ýapdan çykaryşdyrlar. Atam bolsa Kuwwa...y Aýtä...i ýanyňa çagyryşdyr. Olaryň başyny sypap, etmişlerini mylaýymlyk bilen düşündiripdir. Iki dogan gaty uýalyp galypdyr (*Ýazgül Durdymädowa*).

192-nji gönükme. Okaň. Sözlemlere üns beriň. Ç, t dymyk çekimsizleri açyga öwürüp göçüriň.

1. Nanyňy a(ç) a ber (*Nakyl*). 2. Agaç aga(ç)a bakar (*läle*). 3. Hyra(ç)yň, salgy(t)yň örän köp berip, Gezdik köp derdiňe ýarap, hoş indi! (*Seýdi*.) 4. Altymyra(t)yň saga(t)y on minut yza galypdyr. 5. Tu(t)uň ýapragy süýji keseline peýdaly emdir (*Oguljema! Çaryýewa*).

193-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň, soňra soňlary **k, p** dymyk çekimsizi bilen gutaryan sözleri sözlem içinde getireniňizde nähili üýtgeşik bolýandygyny aýdyp beriň. Goşgyny ýatlamagy hem unutmaň!

Pyntyk ýardy agaçlar,
Ysyn alyp baharyň.
Ekdim menem bagyma
Almalaryň nahalyn.

Ýaltanmazdan idedýän
Dökün berip, suw berip.
Berekella diýdiler
Ejem, kakam il görüp.

Eý nahalym, nahalym,
Tizräk ös, ulal sen,
Günem gülüp bakyp dur,
Diýip «Össün-ulalsyn».

Eý, altyn gün, altyn gün,
Dök nuruňy, bol dök sen.
Tizräk öz bagymyň
Almasyndan ýoljak men.

(O. Ýowyýew. «Bahar, nahal we gün»)

194-nji gönükme. Okaň. Dymyk çekimsiziň açyga öwrülişini aňladýan, emma ornuna çyzyk goýlan sözi tapyň we ýerli-ýerinde goýup, sözlemleri göçüriň.

1. Okuwçylar ir bilen mekdebe _____. 2. Terrorizme garşy göreşde dünýä halklarynyň sesini hemmämiz _____ we makullaýarys. 3. Bir aýagy _____güjük tä ýabyň köprüsine gelýänçäk yzmyzdan galmady. 4. Myrat Öweze _____şeýle diýdi: _____Bu ýere gelenimi hiç kime duýdurma, bolýarmy? 5. Şol günki synp ýygnagyndan soň _____gijä galyp gelen ýeke okuwçy-da bolmady.

Goýmak üçin sözler: Eşitdiribräk, sapaga, mätäjiň, gaýd-ýarlar, eşidýäris, çolagrak.

Çekimlisi gysga aýdylýan bir bogunly sözleriň so-
ňundaky dymyk **k, p, t, ç** sesleri degişli goşulmalar
goşulsa-da, açyk **g, b, d, j** seslerine öwürlmeyärler.

|| M e s e l e m : kak-kakyň, top-topuň, it-itiň, çöp-
|| çöpi, saç-saçy we ş.m.

195-nji gönükme. Okaň. Dymyk çekimsizlerde näme üçin açyga öwrülmedik sözleri tapyň, sebäbini düşündiriň we şol sözleri saýlap göçüriň.

Rahat ýatyp, ukusyny alan adamynyň bedeni uzakly gün sarp edilen güýç-kuwватыň öwezini daňdana çenli artygy bilen dolup bilýär. Uky talaba laýyk bolsa, onda adamyň şähdaçyk, keýpi kök, iş edişi üýtgeşik bolýar... Adamlar önler el bilen ekipdirler, döküpdirler, bogupdyrlar. Hatda harmanam el bilen atypdyrlar. Ol döwürde adamlar uzak menzilleri söker ekenler... Döwür geçýär. Gol zähmetini ýeňilleşdirýän tilsimler oýlanyp tapylýar... Hakykat, himiki dökün diýip, öz elimiz bilen zäherlenýäris... (*«Maşgala durmuşy» diýen kitapdan*).

196-njy gönükme. Berlen 22 sözden öz islegiňiz boýunça 8-sini (her bir dymyk çekimsiz eke iki sözden) saýlap alyp, sözlem içinde getiriň. Sözlemleriňiziň dogrulygyny barlanyňyzdan soň göçüriň.

Guty, tuty, toty (çaňy), itiň, hata, gepi, çöpi, gapy, ýapy, sapy, oka, ýaka, saka, wakalar, äkeler, gaçyr, geçer, açar, saçyň, geçi, saçar, biçäre.

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

- 1.Çekimsiz sesleriň çekimlilerden nähili tapawudy bar?
 - 2.Çekimsizler näçe topara bölünýärler?
 - 3.Açyk çekimsizler näçe? Olary sanap ber.
 - 4.Dymyk çekimsizler haýsylar? Olary aýdyň.
 - 5.Dymyk we açyk çekimsizleriň ýazuw düzgünlerini düşündiriň.
- Haýsy ýagdaýlarda birinji bognunda k, p, t, ç dymyk çekimsizleri bolsa-da olar degişli g, b, d, j açyk çekimsizlere öwrülmeýärler?

BOGUN

Bir bada aýdylýan söz böleklerine bogun diýilýär. Sözlerde näçe çekimli ses bolsa, şonça hem bogun bolýar.

Meselem: nar, alma, demirçi, daýhançylyk diýen sözleriň birinjisinde bir bogun, ikinjisinde iki bogun, üçünjisinde üç bogun we dördünjisinde hem dört bogun bar.

Sözleriň bogun sany deň bolup, ses sanynyň deň bolmazlygy mümkindir.

Meselem: al, art, dört

197-nji gönükme. Sözlere üns beriň. Olaryň her biriniň näçe bogundan ybaratdygyna göz ýetiriň. Göçüriň we yzyna ýazyň.

Nusga: *Al+ma+lyk—3 bogun*

Al, kök, çek, el, çyk, ýyk, gül—

Alma, akja, Gülşen, Haýdar, garpyz, gawun—

Gülälek, sygyrlar, mekdepde, enemiz, mertebe—

Bagbançylyk, Surhanderýa, Maldarçylyk—

198-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Iki bogunly sözleri aýry we üç bogunly sözleri saýlap özbaşyna ýazyň.

Ukyp, zehin bolmasa,
Ýazyp bolmaz howaýy.
Şahyr hem alymlaryň
Ussadydyr Nowaýy.

Ak ýürekli nesilleň,
Babasy siz, Nowaýy.
Türkmenleriň owazly
Namasy siz, Nowaýy.

(*Gurbanmät Aşyrow*)

199-njy gönükme. Surata serediň. Mazmunyny gürrüň beriň. Meýilnama düzüň. Şol planyňyz esasynda-da «Ülkämizde gyş» diýen temadan düzme ýazyň.

200-nji gönükme. Türkmen halk döredijiliginiň nakyllar we matallar ýaly görnüşleriniň her birinden dört sözlem saýlap alyň. Göçüriň we her sözüň näçe bogundan ybaratdygyny gürrüň edip beriň.

201-nji gönükme. Okaň. Sözlemleri bogna bölüp göçüriň, her bir sözüň näçe bogundan emele gelendigini anyklaň.

Haýsy bir çaga edepli, ekramly bolsa oňa biz hemme ýerde hemişe guwanýarys. Edepli çaga öýde-de, mekdepde-de, jemgyýetçilik ýerlerinde-de özüniň bir bolşuny saklaýar. Ol sähel bir zada gö-

terilibermeyär. Oňat terbiýelenen çaga köpçüligiň üýşen ýerinde-de gerekmejek zatlar hakynda gürrüň edip durman, başgalaryň gürrüňlerini diňlemek bilen özi üçin diňe gereklerini susup alýar. Ol diňe özüne sorag berilse ýa-da özüne degişli bir zat aýdylsa, şoňa jogap bermek bilen çäklenýär. Şeýle çaga, ýetginjek jogaplary-da howul-haralykda däl-de, örän oýlanyp, ölçerip aýdýar (*D. Balakaýew «Mugallymyň mertebesini»*).

202-nji gönükmä. Çyzga serediň. Özüňizden sözler tapyp, şol çyzgydaky ýaly bogunlara bölüp ýazyň.

	Sözler	Bogunlar						
		1	2	3	4	5	6	7
1	depder	dep	der					
2	mugallymlarymyzy	mu	gal	lym	la	ry	my	zy

203-nji gönükmä. Iki-üç bogunly sözleri saýlap ýazyň. Her sözde näçe sesiň bardygyny aýdyň.

Halk köpçüliginiň arasynda çaganyň ata-enäniň göreldeğine eýerýändigini barada köp dana sözler bar. Elbetde, ol dana sözler ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda halkyň aňynda bişirlen pikirlerdir. Biziň häzirki bagtly durmuşymyza hem ol dana sözler barha çuň mana eýe bolýar. Häzirki günlerde her bir oglanyň, gyzyň adamkärçilik mertebesini kesgitlemekçi bolanlarynda ilkinji tanyşlygy onuň ata-enesinden, hat-da ondanam aňyrdan başlaýarlar (*D. Balakaýew «Mugallymyň mertebesini»*).

204-nji gönükme. Çyzga serediň. Ondan nusga alyp, boş çyzyklara degişli sözleri goýup ýazyň.

Sözler						
	1	2	3	4	5	6
	bogunly	bogunly	bogunly	bogunly	bogunly	bogunly
	gaz	ig+de	pag+ta+ +lar	a+çyl+ +ýar+lar	be+gen+ +ýär+di+ ler	ba+ba+la+ +ry+myz+ +dan
1						
2						
3						

1. Açyk we ýapyk bogun

Söz bogunlary özleriniň gurluşlary boýunça iki hili bolýar.

1. Açyk bogun

2. Ýapyk bogun

1. Soňy çekimli ses bilen gutaran bogna açyk bogun diýilýär.

Meselem: a-ta, e-ne, ka-ka, me-le we ş.m.

2. Soňy çekimsiz ses bilen gutaran bogna ýapyk bogun diýilýär.

Meselem: al-mak, gör-mek, dört, ga-wun we ş.m.

205-nji gönükme. Okaň. Durmuşda Lukman Hekimiň ne-sihatlarýna amal ediň. Aşagy çyzylan sözüň nähili bogundygyny anyklaň.

Dostuň kyn günde syna. Ata-enäni ganymat tut. Egin-eşiğiňi we bedeniňi arassa sakla. Az iýmegi

we az geplemegi endik et. Mätäç adamlary umytsyz gaýtarma. Uruş we gybatdan gaçygy bol. Ünsli we kiçi göwünli bol. Ädik we köwüş geýmegi sag aýakdan başla, çykarmagy bolsa çep aýakdan. Gün dogýança ýatma. Hemme adamy hormatlamagy unutma. Işde howlukmaçlyk etme.

206-njy gönükme. Goşgy bentlerinden ýapyk bogunly sözleri göçüriň.

1. Kemine diýr, adamzatdan ýüz görmen,
Ýagşa «Ýagşy» diýrmen, ýamana «Ýaman».
Mert bile namardy görsem tanyr men,
Sen bir ýalňyz dogan är sen, Orazym.

(Kemine)

2. Köp okanlar zor bolar,
Akyly zergär bolar.

(Gurbanmät Aşyrow)

3. Oýlanyp sözläne diýýärler dana,
Onuň sözi melhem bolar ynsana.

(A. Nowaýy)

4. –Ýagşylyk diýmek näme?
–Ejeňi begendirmek.
–Ýamanlyk diýmek näme?

(Ata Atajanow)

207-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Açyk bogunly sözleri anyklaň we göçüriň.

Ýalta uky
Guşlukda turup,
Çaý-nanym iýdim.

«Bägül ekmäge
Gideýin» diýdim.
Birden goýbolsun
Etdim ol işi.
Ýarabermedi
Howaň boluşy.
Ekjek nahalym
Galdy ekilmän.
Çekjek suratym
Galdy çekilmän.
Okaberjekdim,
O-da bolmady.
Köçä barjakdym,
Amet gelmedi.
Işläre goýman
Maňa topuldyň
Hä, ýalta uky
Nirden tapyldyň?!

(Ata Atajanow)

208-nji gönükme. Berlen sözlerden peýdalanyp, sözlemler düzüň. Açyk bognuň aşagyna bir, ýapyk bognuň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

N u s g a : *Ýola çykساň haýdaşyp barýan maşynlara gözüň düşýär.*

Gar, çaga, babam, Aky, maşynlar, kädı, şalgam, alma, üzüm, pagta.

209-njy gönükme. Okaň. Diňe açyk bogunly sözleri saýlap ýazyň we düşündiriň.

Tanymal türkmen bagşy we sazandalaryndan kimleri bilýärsiňiz? Adamyň adamdan parhymy? Az diňleýşinden duýular. Ýüwrük keýigiň toýnagyny gyrsaň näder? Ýaman düşer. Göwün ganatam sazdyr. Aýdym bolmasa, saz bolmasa, göwün çöker...

Bu sözler – halypanyň sözleri. Biz her güni saz diňleýäs. Iru-säher, öýlänu-agşam gadym aýdymlyry, agras mukamlary diňleýäs. Şol pursat biz olary kimiň haçan döredendigini, haýsy ezberiň olar üçin ejir çekendigi hakda oýlabam duramyzok.

Göýendeler bagşylar, sazandalar... Türkmen halk professional sazynyň döräp, kämilleşmegine olaryň näçe nesliniň ömri, döredijiligi siňdika?! Diňe soňky üç asyrda ýaşap geçenleriniň atlaryny sanap geçmekçi bolsagam, bir kitaby doldursa gerek. Köpüsiniň bolsa ady-da, ömri-de taryhyň ýazylmadyk sahypalarynda ýitip gidipdir. (*Hudaýberdi Durdyýew. «Şabram şelpeler»*)

Türkmen dilinde bar bolan bir bogunly sözler, esasan, çekimsiz bilen gutarýar. M e s e l e m : Dök, ýak, sen, gül, der we ş.m.

210-njy gönükme. Okaň. Bir bogunly sözleri saýlap göçuriň. Şol sözleriň soňky sesine üns beriň.

Goja ýylgyrды:—Olar, elbetde, seniň günäni ötüp bilmezler. Bu belli zat. Ýöne sen hiç gorkmagyn-da berk durgun.... Onuň gylygy geň däl. Ol gaty erbet. Eýsem olaryň öz jaýlary ýokmy? Olaryň jaýam bolmaz, ýerem. Olar şu gün bu ýerde bolsalar, ertir başga bir gowakda gizlener. Olar pis açan ýaly gaçyp gün görýärler. Birnäçe günden soň şu ýerdenem giderler (*Abdyrahym Gaýraty, «Unudylmajak günler»*).

«Bu, şu, we....» ýaly az-owlak sözleriň yzy çekimli bilen gutarýar. Olardan «bu, şu» gepleşikde köplenç «bul, şul» şeklinde aýdylýar.

211-nji gönükme. Gazetlerden, edebi kitaplardan soňy çekimli bilen gutaran bir bogunly sözlemi göçüriň (baş sözlem bolsun).

Türkmen dilinde sözleriň ortasynda çekimli sese başlanýan bogun bolmaýar. Şoňa görä-de çekimsiz gutarýan sözler çekimli bilen başlanýan goşulma goşulyp, bogna bölňende, şol sözleriň soňundaky çekimsiz öz yzyndaky bognuň öňüne geçýär.

M e s e l e m : Gün-gün-üň, suw-su + wu + myz, haýwanlaryň-haý + wan + la + ryň...

212-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri nusgada görkezilişi ýaly bogna bolüp göçüriň we düşündiriň.

N u s g a : Başlananyňa – baş + la + na + ny + na...

Okuwyň **başlananyňa** ýarym sagat bolupdy. Synpda Guwançdan başga hemme okuwçy bardy. Mugallym öz **nägileligini** bildirmän bu okuwçynyň **gelmediginiň** sebäbini Baýramdan sorady. Baýram ilki dymjak ýaly etdi. Soňra ol **dogrusyndan** geldi. Ata-enesiniň, şol sanda özüniň-de **aýdanlaryna** gulak asman, tä garaňky düşýänçä Guwanjyň buzun üstünde taýyp **oýnandygyny**, soňam ýykylyp, aýagy çykandygyny, ony haýal etmän keselhana **äkidendiklerini** mälim etdi. Mugallym-da, okuwçylar-da bir hili boldular.

Az salymdan soň mugallym «Okuwçylar, ertir Guwanjy görmäge keselhana **giderismi?**» diýdi. Okuwçylar edil **dilleşen** ýaly «Hökman gideris, ýoldaş mugallym!» diýip, **biragyndan** jogap berdiler (*Allambergen Haýtbaýew*).

2. Sözleriň bogna bölünişi

1) Ýazuwda sözler setir ahyrynda ýerleşmedik wagtlarynda, ol sözleriň ýerleşmedik bir ýa-da birnäçe bogny kese çyzyk (-) goýmak arkaly täze setire geçirilýär.

Meselem: mekdebimiziň diýen sözi aşakdaky ýaly edip, setirden setire geçirip bolar.

Mekdebimi+ziň Mekde+bimiziň

Mekdebi+miziň Mek+debimiziň

2) Bir çekimli sesden ybarat bolan bogun setir ahyrynda galdyrylmaýar we täze setire hem geçirilmeýär.

3) Kese çyzyk bilen ýazylan (-la, -le, -ha, -hä, -da, -de) we tirkeş sözleriň bir bölegi täze setire geçirilmeli bolanda, setiriň soňunda hem-de täze setiriň başynda kese çyzyk (-) goýulýar.

213-nji gönükme. Okaň. Aşagy çyzylan sözleri setirden-setire nähili geçirmelidigi barada oýlanyň. Şol sözleri bogna bölüp göçiriň.

Bir gün Serdardan:

– Hany, aýt, sen kimi gowy görýäň?– diýip soradym.

Şonda ol ýaýdanmazdan:

– Ejemi – diýip jogap berdi.

Men sorag yzyna sorag berip ugradym.

– Dogrujaňy aýt, ejeň gowumy, kakaň?

– Ejem!

– Daýzaň nä gowy dälmi?!

– Daýzamam gowy, ýöne ejem has gowy

Her näçe ýalňyşdyrjak bolsam-da, pikirinden dändirjek bolsam-da bolmady. Ol şol bir depen ýerini depdi durdy.

(T. Sadykow «Kim gowy»)

214-nji gönükme. Okaň. Dört we baş bogunly sözleri saýlap göçüriň. Olary nähili edip setirden setire geçirmek mümkindigini düşündiriň.

Tozgalap ýagýan gar eýýäm daş-töweregi ak mütgel ýapylana dönderipdi. Gülälek 2-nji synpda okaýan jigisi Şeker bilen oňa aýnadan syn edýärdi. Şeker birden dillendi: –Biziň-ä öýümüz üstümüzde. Gar gölejigimi heläk etmezmikä? Gülälek ýylgyranyny duýman galdy. Soňra: –Ýok, Şeker jan! Gar-a beýlede dursun, oňa güýçli çawga ýagyşlaram tär edip bilmese gerek. Sebäbi ýazda ýatagyň üstüni galyň edip suwadyk. Şonda senem kömek beripdiň ahyry! –diýip, ýylgyryp jigisiniň ýüzüne bakdy. Şekeriň kalbyny şatlyk duýgulary gurşap aldy (*Ýazgöl Durdymädowa*).

215-nji gönükme. Okaň. Setirden setire geçirip bolmaýan sözleri tapyp göçüriň.

Günlerde bir gün men Jebelden Gyzyлгаýa gidermen bolup, ýola çykdy. Maňa bir ýük maşyny düşdy. Men kabina mündüm. Ýaňky şofýor ýaňramany, onda-da diňe özi ýaňramany gowy görýän eken. Maşyn bat alandan, ýaňky ýaňra-da diline bat berip ugrady. Men her gezek onuň sözünüň arasyny bölmekçi bolanymda, ol:

–Dur, sözün agzyňda –diýip, sag eli bilen meniň gursagyma patladyp goýberýär. Menem «Gepleme!» diýenlerinden, «açlygyňa ýorgana gir!» diýenlerini gowy görýänlerden, şofýoryň gezek bermejegini bilip, iki gulgyma pamyk dykyp, irkildim. Gürrüňçi bir görse, men uklap otyryn. Ol meni oýaraga-da, gulaklarymyň dykysyny sogrup taşlady (*Pyhy Taganow, «Tikenli setirler»*).

Birnäçe sözüň soňunda iki çekimsiz ses ýanaşyk gelýär. Olaryň arasynda çekimli ses eşidilýän ýaly bolsa-da, ol ýazylmaýar we bir bogun hasap edilýär. *M e s e l e m: Gaýt, süýt, gurp, ýurt, dert, mert, wagt, bagt* we ş.m.

Emma bu hili bir bogunly sözlere çekimli bilen başlanýan goşulma goşulanynda, olaryň soňundaky iki çekimsiziň soňkusy öz yzyndaky bognuň önüne geçýär. *M e s e l e m: Ýurt-ýur+duň, gaýt-gaý+tar, güýz-güý+züň, mert-mer+de* we ş.m.

216-njy gönükme. Okaň. Tekstden üç bogunly sözleri tapyp, bogna bölünişini gürrüň beriň.

BIZIŇ MAŞGALAMYZ

Biz obada ýaşaýarys. Atam Gurbangeldi brigadir bolup işleýär. Iň uly agam Kakabaý traktorçy. Ondan kiçi doganym Aýsoltan kitaphanaçy. Kakabaýyň aýaly–gelnejem tikiňçi. Gyz doganym Akjagül obadaky mekdebiň sekizinji synpynda okaýar. Ondan kiçimiz Dursun altynjyda.

Ejem Amansoltan fermada sagymçy. Men dördünji synpda okaýaryn. Doganym Aýmyrat häzir çagalar bagyna gatnaýar.

Berlen tekstden peýdalanyň, «Biziň maşgalamyz» diýen temadan düzme ýazyň.

217-nji gönükme. Okaň. Iki çekimsiziň ýanaşyk gelýän sözlerini tapyp göçüriň.

1. Agamät ol atyza geçen ýyl turp ekip, örän köp hasyl alypdy. 2. Mährijemal daýza bişirmek üçin

gazana süýt guýdy. 3. Gurt agzasaň, gurt geler (*Nakyl*). 4. Ýurt-ýurtdan gutlug (*Nakyl*). 5. Güýz düşse agaçlaryň ýapragy saralyp ugraýar. 6. Ýagşa dost köp, ýaman bolsaň, ýok gardaş (*Magtymguly*).

218-nji gönükme. Okaň. Bir bogunly, iki çekimsiz sesiň ýanaşyk gelen sözlerini tapyň. Şol sözleriň yzyna goşulma goşup ýazyň.

N u s g a : *Aýt – aý+dar.*

Güýz paslydy. Güýç aga dalbaryň astyndaky sekiniň üstünde keýp edip çay içýärdi. Onuň nazary atasy öýüne gidip baryan aýalyna düşdi-de: «haýt, soran-idänlere menden salam aýt. Häzir ýygym döwri. Uzak eglenme, gaýt!» diýip ýüzlendi. Aýaly «ýagşy» diýip, ýola düşdi.

Az salymdan Seýit gyjakçy peýda boldy. Ol ýurt habarlary bilen Güýç agany tanyş etdi. Iki gojanyň dört aýdan bäri bir-birlerini ilkinji görüşleridi. Munuň sebäbi Seýit gyjakçy dert çekip, ýaňy aýak üstüne galypdy.

219-njy gönükme. Okaň. Berlen tekstden bogna bölüp bolmaýan hem-de setirden setire geçirilmeyän sözleri saýlap göçüriň.

1. Gadyrdan, mal almakçy bolsaň, ynha, şuny alay. Mundan hiç bir aýp tapmarsyň. 2. Haýyt aga ol gelene: «Sen, hanym, meniň bilen gatnaşmakçy bolsaň hiç haçan ýalan sözleme. Eger muny başarmasaň men seni kert gaýadan gaýdan ýaly ederin» diýdi. 3. Sen şu agajyň çür depesine çykyp bilermiň? 4. Ýene üç-dört gün geçen soň ýabymyza suw geler. 5. Dag, dag, nirä seretseň dag. (*Nurmyrat Saryhanow*).

GAÝTALAMAK ÜÇİN SORAGLAR

1. Bogun diýlip, nämä aýdylýar?
2. Çekimli sesleriň bogny emele getirmekdäki hyzmatyny gürrüň beriň.
3. Açyk we ýapyk bognuň nämedigini düşündiriň.
4. Nähili ýagdaýlarda sözleri setirden setire geçirmek bolýar?
5. Ol haýsy ýagdaýlarda mümkin däl.

BASYM

Sözleriň belli bir bognunyň beýleki bogunlardan batlyrak aýdylmagyna **basym** diýilýär.

Meselem: *gaplaň, süzme diýen sözleriň ikinji bogunlary güýçlüräk aýdylýar.*

Türkmen dilinde basym, köplenç, sözleriň soňky bognuna düşýär. Sözlere goşulmalar goşulanynda, basym yza süýşüp, soňky bogna geçýär. Meselem: daýhan, daýhanlar, daýhanlardan, okuw, okuwçy, okuwçylar we ş.m.

220-nji gönükme. Okaň. Basymyň haýsy çekimlä ýa-da sözün näçenji bognuna düşýändigini anyklaň. Şondan ugur alyp, özüňizden dört sözlem düzüň.

Gyş günleri. Daýhanlar ýerleri bahar ekişine bir kemsiz taýýarlamak üçin dyngysyz işleýärler. Sazak hem öz fermer hojalygynda iş bilen başagaý bolup ýör. Onuň häzir on alty işgäri bar. Olaryň her biriniň ýerine ýetirmeli işleri bölünip berlen. Howanyň bir syhly üýtgäp durmagyna garamazdan, häzir hojalykda işler gyzgalaňly dowam etdirilýär. Wagtynda hereket etseň, netijesiniň göwnüňdäki ýaly boljakdygyny daýhana öwretmegiň geregi ýok.

221-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň we basymyň haýsy bogna (çekimlä) düşýändigini aýdyň, aşagyny çyzyp belläň.

1. **Çary** eline sübse alyp, tamyň daş-töweregini arassalady. 2. Haýdar Mergen bilen bilelikde kölden uly **balyk** tutdy. 3. Saparmyrat sürümde päsgelçilik döredip durmaz ýaly **traktoryny** gowy edip remont etdi. 4. Kerim täze satyn alyp getiren kitabyndan **babasyna okap** berdi. 5. Düýn synpymyza **lukman** gelip, «Arassaçylyk–saglygyň girewidir» diýen temadan okuwçylar bilen pikir alyşdy.

Birnäçe sözlerde basymyň ýeriniň üýtgemegi bilen şol sözleriň manysy hem üýtgeýär. Meselem: *Alma, dolama, çatma, salma ýaly sözleriň -ma, -me bölegine basym düşse, olar at sözleri bolýarlar. Eger basym -ma, me bölegine düşmese, onda olar gymyldy-hereketi aňladyp, işlik bolýarlar.*

222-nji gönükme. Aşakdaky sözlerde basymyň ýerini üýtgedip, özüňizden sözlemler düzüň.

Süzme, düzme, basma, dolama, orama, alma, ýazma, doňdurma, gatlama, çatma.

N u s g a:

*Men şu gün süzme çal içdim.
Sen bu gün süýdi häzir süzme.*

223-nji gönükme. Okaň. Basymyň belli bir bogna düşüp, at emele getiren sözlerini anyklaň we şol sözleri göçüriň.

1. Almanyň süýji sortlaryndan ýuwup, arassalap, ýukajyk dilişdirmeli. Taýýarlanan ergine almany goşup, ýuwaş ýanýan otda gaýnatmaly. 2. Ýörme türkmenleriň ärsary taýpasynyň taýýarlaýan naharlarynyň arasynda juda ýörgünli. Çorbada birkemsiz bişen ýörme ýalpak jama çykarylýar. 3. Gowurma islän wagtyň sowuk görnüşde naharlananyňda-da tagamyny ýitirmeýär. (Çary Rozymyradow, «Türkmen tagamlary»).

224-nji gönükme. Ikinji bogny **-ma**, **-me** goşulmasy bilen gutaran, at emele getirýän sözlerden baş sözi tapyp, olary sözlem içinde getiriň we ýazyň.

Nusga: Aşyr suw akar ýaly uly salma gazdy.

225-nji gönükme. Okaň. Basymyň **-ma**, **-me** goşulmasyny kabul eden sözleriň öňki çekimlilerine düşüp, işlik emele gelen sözleri anyklaň, göçüriň we sebäbini aýdyň.

1. Zynhar gulagyňda galsyn, balam: namart, bahyl we kezzaplar bilen daş ýola ýoldaş bolma, bile ýörme. 2. Mallary bir-birine çatma, sürüp äkit. Bolmasa özüň azara galarsyň. 3. Gury agajy byçgy bilen ol ýerinden ýarma, şu ýerden kes. 4. Hasyl ýygnanyňda bir sorty ikinji sorta garma.

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

1. Basym näme?
2. Türkmen dilinde basym haýsy bogunlara düşýär?
3. Basymyň sözün manysyna edýän täsirini gürrüň edip beriň.
4. «Alma» sözünden haýsy ýagdaýlarda at, haýsy ýagdaýlarda işlik emele getirmek bolar?

Dar çekimlileriň düşmek düzgüni

226-njy gönükme. Okaň. Birinji bogny açyk bolup we çekimlisi gysga aýdylýan sözlerde dar çekimlileriň düşürilişine üns beriň we şol sözleri göçüriň.

1. Mundan beýläk Altynaý sizi asla garaşdyrmaz.
2. Altynaý aý kimin ýalpyldap, Paýkentdäkileriň «Men» diýenlerini öz agzyna aňkardyp otyr (*Nazyr Safarow*).
3. Melike daýza gelindir ýigidi mundan artyk utandyrmazlyk üçin, gelniniň hödürlän çayyny içdi-de, dolanyp käsäni bermedi (*Saida Zunnunowa*).
4. Fazlitdinimi şondan bir aý ozal Poýtuk stansiýasyndan urşa ýollapdym (*Seyit Ahmet*).
5. Bu ýyl ýagyş paslynda on ikime gidýän (*Askat Muhtar*).
6. Molla Sait Jelalhan burnuna gonan siňegi elýaglygy bilen goramaga ýaltanyp, aşaky dodagyny uzadyp «Püf» diýdi (*Abdylly Kahhar*).

227-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we ýazyň. Olarda dar çekimlileriň düşüp galyşyny gürrüň edip beriň.

1. Goja **ömri** paýawlanda ogullaryny daşyna üýşürip: ine, bir çöpi döwüp taşladyňyz. Köp çöpe güýjüňiz ýetmedi. Hemmäňiz **agzybir** bolsaňyz, size döwem çalmaz, diýipdir.
2. Häzirki wagtda Aral **deňziniň** ykbaly hemmelerde howsala döredýär.
3. Baýlynyň **ogly** Begmyrat brigadir bolup işleýär.
4. Ýer **görner** – görünmez bolanda kerwenler ýola düşdüler.
5. **Tomsuna** Günüň **howry** çöllük ýerlere güýçli täsir edýär.

Soňlary **z, l, n, r, s, ş** seslerine gutaryp, birinji bogny açyk we çekimlisi gysga aýdylýan iki bogunly düýp sözlere çekimli bilen başlanýan goşulma goşulsa, ikinji bogundaky **y, i, u, ü** dar çekimliler düşürilýär. *Me se le m: maňyz-maňzy, ogul-ogly, garyş-garşy* we ş.m.

228-nji gönükme. Okaň. Soňlary **z, l** sesleri bilen gutaran sözlerde dar çekimlileriň düşüp galyşyna üns beriň we şol sözleri göçüriň.

1. Aral deňziniň başyna inen betbagtlyk dünýä jemgyýetçiligini çuň oýlanmaga mejbur edýär. 2. Muhammetguly howzy suwdan doldurdy. 3. Juma jowen guýmak üçin gabyň agzyny açdy. 4. Watanymyzda ýaş nesle döwrebap bilim we terbiýe bermek üçin hökümetimiz uly alada edýär. 5. Şu ýylyň gys pasly gurak we ýagynsyz boldy.

229-njy gönükme. Soňy **p** sesi bilen gutaryan iki bogunly 4 söz tapyň we ony sözlem içinde getiriň. Ikinji bogundaky dar çekimlileriň düşüp-düşmezligine üns beriň.

230-njy gönükme. Yzy **n, r** sesleri bilen gutaran sözlerde dar çekimlileriň düşüp galyşyna syn ediň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

1. Kemal ýaryşda birinji orna mynasyp boldy. 2. Bu oglanyň suratyny kim çekdikä? 3. Burnuna ýara çykanlygy üçin Jumagül mekdebe gelmän, lukmana görünmäge gitdi. 4. Ömrüni diňe halal zähmet çekip, baýlyk toplan adamyň keýpi çag, wagty hoş bolýar. 5. Tamdyryň howry çykmanka Şirin ýaýylan hamyry

ejesine eltip berdi. 6. Soňky döwrüň wakalary örän gyzykly we özüne çekiji boldy. 7. Ähli öýlerde tebigy gaz bolanlygy sebäpli hiç kim bu kömri satyn almak barada pikir etmeýär.

231-nji gönükme. Okaň. Soňlary **s, ş** seslerine gutaran sözlerde dar çekimlileriň düşüp galyşlaryna üns beriň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

1. Ol diýseň degişli eken, biz dünýäde keseliň, ölümiň nämedigini bäs-bütün unudyp, hezil edip gülşüp oturdyk (*Abdylla Kahhar*). 2. Haçandan bäri gara gazanyň palaw görmän takrap ýatyşy! (*Aýbek*). 3. Biz olar bilen tanşan bolduk (*Askat Muhtar*). 4. Ballym, ballym bal ýagşy, gyzyly çuwalyň nagşy (*Hüwdi*). 5. Gül öwser-ä gül öwser, belent dagdan ýel öwser (*Hüwdi*). 6. Gamşy gowşak tutsaň el gyýar (*Nakyl*). 7. Ol ýoldaşynyň elindäki kagyzlary elleşdirip: – Ýene bir gezek gözden geçir kemsä bolsa maňa duýdur, diýdi (*Gazakbaý Ýollyýew*).

Ikinji bogundaky düşmeli **y, i, u, ü** dar çekimlileriň öň ýanyndan **z, d** açyk çekimsizleri ýa-da dymyk çekimsizlerden biri gelse, onda olar düşmeýärler. **M e s e l e m**: Gyzyly-gyzyly, hezil-hezili, takyr-takyry, gadyr-gadyry we ş.m.

Asyl, pasyl, nesil, ylym sözlerine çekimli bilen başlanýan goşulma goşulanynda, olaryň ikinji bogundaky dar çekimliler kadadan çykma hökmünde düşürilýär. **M e s e l e m**: *Asyl-asly, nesil-nesli, pasyl-pasly, ylym-ylmy* we ş.m.

232-nji gönükme. Ikinji bognundaky y, i, u, ü dar çekimlileriň näme üçin düşürilmeýändiginiň sebäbini aýdyň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

1. Kime agy gerek, kime gyzyly? Garyşdyrsaň bolmaz munuň hezili (*Aman Kekilow*, «*Söýgi*».)
2. Özünde bar aýak ulagyň gadyry başga-la, balam (*Muhammet Kakaýew*).
3. Bir kemsiz bişen çym-gyzyl igdeler ýere dökülip, ýazylyp ýatyrdy (*Hydyr Derýaýew*, «*Ykbal*».)
4. Halajyň takyry onlarça kilometre uzalyp gidýär (*Süleýman Suhanberdiýew*).
5. Sen-ä soňky döwürlerde bir kejeňek bolupsyň geýmiňi-hä däl, hatda saňa ýaraýjak atyry-da, men satyn alyp, getirip bermeli (*Gazakbaý Ýollyýew*).

233-nji gönükme. Okaň. Käbir sözleriň yzyna goşulma goşulanynda ikinji bognundaky dar çekimlileriň kadadan çykma hökmünde düşürilişine syn ediň. Ol sözleri tapyp ýazyň.

1. Biziň aslymyz Oguzhandan gaýdýar (*Gurbanmät Aşyrow*).
2. Bahar paslynyň säheri şeýle bir gözel, şeýle bir ajaýyp bolýar. Şol pursat tebigat ähli gözelligini sahylyk bilen eçilýär (*Agahan Durdyýew*).
3. Aşyk Aýdyň pir ylmyň dürli ugurlary boýunça gyzyklanypdyr, köp-köp taglymatlary okap özleşdiripdir (*Gurbannazar Orazgulyýew*).
4. Halal, arassa we zähmetsöýer nesli terbiýeläp, kemala getirmek, ozaly bilen, ata-enäniň päkligine, ynsanlylygyna, galyberse-de sowatlylyk derejesine bagly bolup durýar («Aýdyň ýol» gazetinden).
5. «Gul» diýip, ýigidiň aslyny sorma, hojasy bar, belki, guluna degmez (*Magtymguly*).

234-nji gönükme. Okaň. Çzyk goýlan ýere nähili sözleri goýmalydygy barada pikirleniň. Şol sözi has anyklanyňyzdan soňra sözlemleri göçüriň.

Nusga: *Tomus pasly suw köp bugarýar.*

1.Watan söýüji terbiýelemek biziň esasy borjymyzdyr. 2.Tomus suw köp bugarýar. 3.Diňe Garaşsyzlyk ýyllary içinde Özbegistanda barlag işlerine aýratyn üns berildi. 4.Sorasaň iliniň uşagy, biline sarapdyr tirme guşagy (*halk aýdymyndan*).

Goýmak üçin sözler: Pasly, nesli, aslyny, ylmy.

235-nji gönükme. Çyzga pugta üns beriň. Her sütüne degişli berlen sözleri goşulma goşup ýazyň.

Ikinji boglundaky dar çekimlisi düşmedik sözler		Ikinji bognunda dar çekimlisi düşen sözler	
1. Ýylgyn-ýylgyny	6. Çakyr–	1. Alyş–Alşar	6. Ogul–
2. Kendir–	7. Usul–	2. Towus–	7. Nogul–
3. Sülgün–	8. Gawun–	3. Bogun–	8. Towus–
4. Gyrgyn–	9. Takyr–	4. Orun–	9. Bagyr–
5. Bölüm–	10. Dokuz–	5. Garyn–	10. Ýagyr–

236-njy gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň. Haýsy sesiň düşüp galandygyny aýdyň.

1.Ýabyň **aňrsynda** kimdir biri gazuwçylara baka elini salgaýardy. 2.Nobatdaky wezipeleri hemmäňiz doly eşitmeli. Şonuň üçin **içerdäkileri** hem bäräk çagyryň. 3.**Ýokarda** oturanlar hemmeden öň klubdan çykdylar. 4.Sen bäräk süýş, doganyňam ornaşykly otursyn. 5.Hol güjümiň **ilersinde** daýymlaryň öýi bar.

«**Aňry, bări, ýokary, ileri**» ýaly tarap görkezýän sözlere **d, k, l, r, s** çekimsizleri bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, olaryň soňundaky **y, i** dar çekimlileri düşüp galýar. *M e s e l e m : Aňry-aňryda, ileri-ilerki, bări-bärsi, ýokary-ýokarrak, ileri-ilerde...*

237-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň.

1. Adamlaryň durmuş derejesi, ýagny **ýaşaýşy** gün-günden gowulyga tarap özgerýär. 2. Gahrymanyň jemagatyň önünde çykyp **gepleýşi** hemmäni haýran galdyrdy. 3. Çaga terbiýesine meniň **garaýşym** onuňkydan başgaçady. 4. Mugallymymyz bize «Görogly» kitabyndan «Göroglynyň **döreýşi**» diýen bölümi täsirli okap berdi. 5. Alymlar türkmenleriň dünýä ýüzüne **ýaýraýşy** bilen has içgin gyzyklanyp ugradylar.

Soňlary **-ýyş, ýiş** goşulmalary bilen gutarýan sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanynda **-ýyş, -ýiş** goşulmasyndaky **-y, -i** dar çekimlileri düşürilýär. *M e s e l e m : Garaýyş-garaýşy, garaýşynda, gepleýiş-gepleýşiň, gepleýşimiz, gepleýşimiziň we ş.m.*

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

1. Soňlary haýsy çekimsizler bilen gutaran sözlerde dar çekimliler düşýärler?

2. **z, d** aýyk çekimsizlerde dar çekimliler düşýärlermi?

3. «Ylym, pasyl» ýaly sözler haýsy kada boýun egýärler?

4. Tarap görkezýän sözlerde **-y, -i** sesleriniň düşüşine mysal getiriň.

5. **-ýyş, -ýiş** goşulmasy bilen gutaran sözlerde **-a, -i** çekimlileriniň düşüp galýşyny gürrüň edip beriň.

1. TÜRKMEN DILINIŇ LEKSIKASY

238-nji gönükme. Okaň. Berlen tekstden has we jyns atlary, şol sanda başga dillerden giren sözleri saýlap göçüriň. Ol sözleriň diliň leksikasyny baýlaşdyrmakdaky hyzmatyny aýdyp beriň.

OBANYŇ DÖREÝŞI

Ellinji ýyllarda obamyzda Atalyk diýen adam ýaşap geçipdir. Ol äpet guramaçylyk ukybyna eýe eken. Atalyk dagynyk oturan türkmenleri bir ýere ýygnapdyr. Soň olar köpelip, uly bir obany emele getiripdir. Häzir bu oba Atalyk aul diýilýär. Obada baş brigada, dükan, medpunkt we 35-nji orta mekdep bar. Ilatynyň sany müňe golaýlaşýar. Bu obada birlän-ikilän gazak, özbek we garagalpak milletleriniň wekilleri-de bir dogan ýaly bolup, agzybir ýaşaýarlar (*Ýaňybaý Hajyýew*).

Haýsy-da bolsa bir dildäki ulanylýan sözleriň hemmesi şol diliň leksikasy (sözlük düzümi) bolýar. Edil şonuň ýaly-da türkmen dilindäki ähli sözler dilimiziň leksikasy hasaplanýar. Biz birek-birek bilen şol sözleri ulanmak arkaly gepleşýäris. Gazetler, žurnallar, radiodyr telewideniýe gepleşikleri diliň sözlük düzümindäki sözlerden peýdalanylyp alnyp barylýar. Her bir halkyň öz ene dilinde ulanylýan sözleri şol halkyň öz leksikasy bolýar. Rus dilindäki ulanylýan ähli sözleri rus diliniň,

özbek dilinde ulanylýan ähli sözler özbek diliniň leksikasy hasap edilýär.

Sözler näme-de bolsa bir zady aňladýar. Olar sözlükler arkaly hasaba alnyp ýörite düşündirilýär. Me selem: Türkmen dilindäki «Bag», «Uçmak» sözleriniň aňladýan manysy barada oýlanalyň. Bir topbak bolup, atyzlaýyn ekilen agaçlara bag diýilýär. «Uçmak» bolsa howada samolýotda, kosmos korablynda, Nowruz baýramynda, gurban aýynda çagalaryň, hiňňilikde (sallançakda) uçmagyny aňladýar. Bizdäki sözleriň ep-esli bölegi öz sözlerimizdir. Şeýle-de bolsa dilimize geçen köp sanly internasional, arap-pars sözlerem bardyr. Olar hem türkmen diliniň leksikasynyň baýlaşmagyna şert döredýär.

239-njy gönükme. Okaň. Başga dillerden geçendir diýip oý eden sözleriňizi aýdyp beriň. Şol sözlerden başisini göçüriň.

Amana ýoldaşlary «Amançik» diýýärdiler. Ol lagere gatnaýardy. Bu ýerde onuň Sweta, Aida, Mişa, Tolik ýaly dostlary hem bolup, olar Amançigi biçak gowy görýärdiler. Onuň bilen açyk howada her dürli oyunlar oýnardylar. Amançik leňki oýnamaga ökdedi. Ol bir bada depende gaçyrman 50–60 oçko (utuş) gazanyp bilýärdi. Muňa Mişa dagy haýran galardy. Kä günleri ýolbaşçysyndan haýyş edip, Amançik ýoldaşlaryny öýüne çagyryp gaýdardy. Onuň öýleri şeýle bir uzagam dälidi. GRES-iň gapdalyndaky teplisadan geçseň bolanydy. Amançigiň ejesi Wera daýza-da, atasy Nazar aga-da myhmanparazdylar, süýji dilli adamlardy. Olar elmydama geleni güler ýüz bilen garşylap, güler ýüz bilenem ugradardylar (*Akgeldi Aşyrow*).

240-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Şygyrdaky arap-pars sözlerini tapyň we olaryň türkmen diliniň leksikasyny baýlaşdyrmakdaky hyzmaty barada gürrüň edip beriň.

GARA REŇ BOLAR

Hozuň daş postuny, azergun güli,
Suwun saça çalsaň, gara reň bolar.
Içiň şerden sakla, gybatdan tili,
Saklamasaň köňül gözgüň zeň bolar.

Her kişi kim, ýamanlyga kast eýläř,
Iki dünýä öz işine kest eýläř.
Ýagşy gylyk duşmanyňy dost eýläř,
Gylygyň bet bolsa, işiň jeň bolar.

Ýigidiň bolmasa sözde keseri,
Eýmençdir, aýrylmaz aýakdan seri.
Her kimde bolmasa iman eseri
Ýüregi erimez, syýa seň bolar.

Adam ogly awaradyr, asydyr,
Bir söz diýseň, ýagşy äre, besidir.
Bilip bolmaz hakyň dosty haýsydyr,
Alkyşy köp alsaň, işiň oň bolar.

Magtymguly, sözüm gysga, şerhy köp,
Bilmeze hiç, bilen kişä nyrhy köp.
Ýeriň ýerden, äriň ärden parhy köp,
Müşgöl budur – sözleşende deň, bolar.

(Magtymguly)

Sözleriň manysy: Postun-gabyk, Azergun-köz reňk, Sarymtyl, gyrgyzy gül, şer-erbet pikirli, dawagär; ökül-ýürek, kalp; gözgi-aýna; zeň-pos; kest-hapa, zyýan; jeň-uruş, galmagal, ser-

kelle, baş, iman-ynam, ynanma, ynanç, uýma; syýa-gara; seň-daş; awara-sergezdan, ykmanda, asy-günäkär, är-u ýerde mert, batyr, edenli ýigit manysynda, şerh-düşündiriş, beýan, nyrh-baha, müşgöl-kyn, çykgynsyz ýagdaý.

Eger-de häzirki ulanýan sözlerimiziň gelip çykyşyny derňesek, onda rus, internasional we arap-pars sözlerem ep-esli bardyr. Biz olary gündelik gepleşiklerimizde, ýazuw işlerimizde ulanýarys.

Biz *synp, parta, galstuk, žurnal, ruçka, awtobus, gazet, direktor* ýaly ýüzlerçe sözleri öz işimizde ulanýarys. Olar rus diliniň ýa-da rus diline hem başga dillerden giren sözlerdir. Oňa **internasional sözler** diýilýär.

Türkmen dilinde *mekdep, kitap, edebiýat, maksat, tebigat, arzuw, halk kuwwat, miras, duşman* ýaly sözlerem köp ulanylýar. Bu sözler türkmen diliniň leksikasyna (sözlük düzümine–sostawyna) arap we pars dillerinden geçipdir. Şolar ýaly sözlere bolsa arap-pars sözleri diýilýär. Diýmek, biziň öz ene dilimizde ulanýan şol hili sözlerimiz rus, internasional we arap-pars sözleridir.

Olar türkmen diliniň ösmeginde we baýlaşmagynda peýdaly rol oýnaýar.

241-nji gönükmä. Edebi kitaplardan, gazet-žurnallardan peýdalanyň, içinde rus we internasional sözleri bolan baş sözlem düzüň. Ol sözleriň aşagyny çyzyň.

Eýsem Özbegistanda, Garagalpagystanda ýaşaýan türkmenleriň diliniň leksiki aýratynlyklary nämelerden ybarat? Türkmenleriň galyň, gür bolup

oturan ýerlerinde, özem öň Türkmenistandan gaýdanlarynyňkyda diliň leksikasynda şeýle güýçli tapawutlar duýulmaýar. Emma seýregräk, başga milletlere we halkyýetlere garym-gatym bolup oturan ýerlerinde welin şol milletleriň diliniň täsiri duýulýar. Mysal üçin, Özbegistanyň Kaşgaderýa welaýatyndaky çandyr türkmenleriniň gepleşigindäki leksiki elementler Garagalpagystanyň Hojaili etrabyndaky türkmenleriňkiden ep-esli tapawutlanýar. Beýleki türki halklaryň halk döredijiligi köplenç terjime edilen görnüşde bu türkmenleriň arasynda-da aktiw ulanylýar. Mysal üçin, «Barly doganym, barly doganym-Bagdatda bolsaňam bararyn, ýokly doganym, ýokly doganym-ýolumda dursaňam görmerin», «Düýäni şemal äkitse, geçini asmanda gör», «Palawy palaw edýän – ýag» (garagalpakçasy «palawdy maý keltirer»).

242-nji gönükme. Berlen sözleriň her birinden peýdalanyň, sözlemler düzüň. Bu sözleriň haýsy dillerden geçendigini aýdyp beriň.

Arzuw, edebiýat, tebigat, halk, kuwwat.

243-nji gönükme. Aşakdaky çyzgydan nusga alyp, her sütünä deňişli 10–20 söz tapyp ýazyň. Munda siz gazet-žurnallardan we edebi kitaplardan peýdalanyň bilersiňiz.

Internasional sözler	Arap-pars sözleri
žurnal, ručka	edebiýat, halk

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

1. Leksika diýlip, nämä aýdylýar?
2. Türkmen diliniň sözlük düzümi nähili tapawutlara eýe?
3. Sözler haýsy ugurlar boýunça türkmen diline girip, sözlük düzüminiňizi baýlaşdyrypdyr?

2. SÖZÜŇ ASYL WE KÖP MANYLYLYGY

244-njy gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň we nämä üçin şeýle edilendiginiň sebäbini biljek boluň.

Biz ogullarymyz Ulugbek, Zamyry we Alym Haljan dagylar bolup **myhmançylyga** barýardyk. Bir **zeýkeşiň** köprüsinden geçipdik. Bizden ýüz ädim uzagrakda bir topar garga hem aşaklap, hem ýokarlap uçýardylar. Ýöne olar şol taýdan gidenokdylar. Ulugbek: «Gargalar bir zady awlajaga meňzeýär» diýdi. Onsoň bardyk. Bir kiçijek **güjüjek** zaryn çyňsaýar. Ony kimdir biri zeýkeşe taşlan bolmaly. Bu **janawere** ýüregimiz awady. Aýalym derrew «Zamyry jan, bu güjüjegi öýe taşlap gaýt hem aýt: Suw, nan bersinler. Janawer ölmesin. Ýalkanarsyň, **balam!** Ulalar, it çykar. Onsoň taşlasaň, **ölmez** öz gününü görer» diýdi.

Zamyry tabşyrygy berjaý etdi. Hawa, şeýdyp biz biçäre janaweri howpdan halas etdik (*Allambergen Haýtbayew*).

Sözler bir we köp manyly bolýarlar. Meselem, «Bugdaý» diýsek bir gallanyň adyny aňladýar. «Gawun» ýa-da «kädi» diýsek, her haýsy bir bakja ekinini bildirýär. Bu sözleriň şol aňladýan manysyndan başga manyda gelmeýän, bir manyny aňladýan sözlere sözüň asyl manysy diýilýär.

Eger-de «Göz» diýsek, ony köp manyda ulanmak mümkin. «*Adamyň gözi*», «*Çeşmäniň*

gözi», «lňňäniň, temeniň gözi», «Aýna göz salmak», «Horjunyň gözi» ýaly sözlerdäki «göz» sözünüň dürli-dürli manylarda gelşini ýada salyň. Bir sözünüň dürli manylarda ulanylmagyna bolsa sözünüň köp manylygy diýilýär.

245-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň. Şol sözleri göçürüň we nähili manylarda gelip bilýändigini aýdyň.

Kakowdyr Soltan ejäniň guburynyň **daşyna** demir **gözenek** goýuljak günü bolan mojuk işe näme diýip, näme aýdarsyň!

...–Eje, it kân bolsa kakamyň **goşasyny-da** äki-däýeli...bir-ä özüne golaýlap gelyän itlere, bir-de ylgap barşyna tüpeňi garbap alan ogluna seredip, iki aranyň jansereğine dönen Anna... doňup galdy. Olaryň önüni **başlap** gelyän çypar **itiň** gulaklaryny ýapyryp, gyzaran **gözlerini** bir nokada–göni Annanyň **ýüzüne dikip** gelşi gorkunçdy (*Gazakbaý Ýollyýew, «Bu dünýäniň işleri»*).

janserek

246-nji gönükme. Jyns atlaryndan peýdalanyň, alty sözlem düzüň we ýazyň. Ýöne saýlap alan sözünüz diňe asyl manyсында ulanylýan söz bolsun.

247-njy gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň nähili manyda gelendigini aýdyň, diňe şol sözleri ýazyň.

1. Güljemal daýza gyzyna ýüzlenip:–Maraljan, şu monjuklary ýeke-ýekeden sapaga **düz**–diýdi. 2. Öňki wagtlarda matal aýdyşanlarynda jogap berýän «öýdeçimi, **düzdeçi?**» diýip, aýdyja ýüzlener ekeni. 3. Hukuk goraýjylardan iki kişi bet häsiýetli oglanyň

atasyna: «Ýaşuly, biziň aýdanlarymyzy ýerine ýetirip ugrasaň, onda ogluňyz tiz wagtda **düzeler**» diýdiler. 4. Goşga ep-esli **düzediş** girizileninden soň, ol metbugatda çap edildi. 5. Skreperli traktorçy aňňy-tüňňi ýerleri edil göwnümüzdeki ýaly edip düzledi. 6. Geými ýuwup bolup serseň onuň **düzüw** ýüzüni çöwrüp goýmaly. Diri adamynyňky şeýle serlip guradylyar.

3. SÖZÜŇ ASYL WE GÖÇME MANYSY

Köp manylylykdan başga-da sözler göçme manyda hem ulanylýarlar. Meselem: «Duz» sözünü alalyň. Bu nahara atylýan duzy aňladýar. Eger-de biz «Seniň gepiňiň duzy ýok» diýsek, onda ol başga–göçme manyda gelýär. Gepleýän adamyň gepiniň, sözünüň ugur-utgaşynyň ýokdugyny aňladýar.

248-nji gönükme. Göçme manyda gelen sözleri tapyň, göçüriň we nähili manyda gelendigini gürrüň edip beriň.

1. Gawun-garpyz näçe bol bolsa-da, olar Artygyň ýyrtygyna ýama bolarly dädý (Berdi Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»).

2. Pökgen bu işi bize bilkastdan edýär, ýoldaş. Sen Pökgeni tanaýan dälsiň. Ol... bize görübilmezçilik edýär. Ol tüýs baryp ýatan içigara adam, düşdünmi ýoldaş? – diýip, Öwez gaharlandy. Şol mahal bir gapdaldaky köne diwaryň üstünde duran eli külüňli, kellesi ýaglyk bilen daňylgy ýigit:

– Pökgen öz garnynyň ölçegini bilmän ýören bir oýnatgy-la. Ýöne onuň gapdalynda bir ýantazysy

bar. Bar belanyň körügi şol Ýolly. Ol tüýs zäherli gömülgene meňzeýär–diýip, ara söz goşdy. Hol bir köne diwaryň düýbünü köwüp duran ýigit bolsa:

–Mele, sen tüýs üstünden bardyň. Ol edil mekir tilki ýaly. Pökgeni her gün ýüz mertebe suwa eltip, suwsuz gaýtaryar–diýip, öz ýoldaşynyň gürrüňini galňytdy (*Ata Gowşudow, «Köpetdagyň eteginde»*).

249-nji gönükme. 1. Durmuşdan, edebý kitaplardan «jübimde it uwlaýar», «Jemalbibî ýekelli», «Annamyrat aga gözsüz batyrdy» ýaly göçme manyda gelyän sözlerden altysyny (ýene üçüsini) tapyp, sözlemler düzüň we ýazyň.

2. Şol sözleriň asyl manysynyň näme bolmalydygyny düşündiriň.

250-nji gönükme. Eger tapsaňyz «Türkmen diliniň frazeologik sözlüğinden», tapmasaňyz aşakdaky çyzgydan nusga alyp, 15–20-ä golaý göçme manyly sözleri toplaý, ýazyp geliň.

Göçme manysy	Asyl manysy
ýekelli	kömek berjegi ýok
jübimde it uwlaýar	pulsuz, takyr, hiç zat ýok
kellesiz	oýlanşyksyz hereket
içigara	bahyl, görüp bilmeýän
ýüzügara	bihaýa, masgara

4. OMONIMLER (sesdeş sözler)

251-nji gönükme. Okaň. Ýazylyşy bir meňzeş bolup, aýdylyşy, manysy dürli-dürli bolan sözleri tapyň, göçüriň we düşündiriň.

1. Çal tutmak üçin tomsuna salkyn, gyşyna ýyly ýer gerek. Taýýar çal käselere guýlup berilse, işdäni açýandyr (*Çary Rozymyadow, «Türkmen tagamlary»*).

2. Ol dutary emgenmän, kuwwatly ellerini, uzyn barmaklaryny oýnadyp, şabram çalardy we gahrymançylykly heňler çalardy. Ony diňläp oturan ýigitler bolsa özlerini söweşde ýaly duýardy we ýürekleri bellibeter joşardy (*Nurmyrat Saryhanow, «Şükür Bagşy».*)

Şabram

Ýazylyşy we aýdylyşy taýdan meňzeş bolsa-da, dürli many aňladýan sözlere **omonimler** diýilýär. Meselem, «Çal» diýen sözi alyp göreliň. Ol dutar çalmagy, içilýän çaly, goýnuň damagyny çalmagy, ýaşy bir çene baran garry adamy, reňklemegi (bu ýerde çal reňk) we ş.m. aňladýar. Görüp geçişimiz ýaly, ol sözün aýdylyşy we ýazylyşy bir meňzeşdir. Emma dürli-dürli manylary aňladyp gelýär.

252-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we manysyny düşündiriň. Şygry ýazyň.

1. Syn edýärkäm ýagýan **gara**, (at)
Uzakdan görümdi **gara**. (sypat)
Men diýdim: – Gelýäne **gara**! (işlik)
Ol diýdi: – Bu gelýän **gara** (sypat)
Belki, bolar goňşym **gara**. (at)
(*Gurban Jumaýew*)
2. Bu atyza ekdim **alma** (at)
Nahaly gozgama, **alma**?! (işlik)
Gögerýänçä göz-gulak **bol**,
Saňa diýýän, jigim **Alma**! (at)
(*Allaberen Kadyrow*)

253-nji gönükme. Okaň. Berlen sözlemlerden omonimleri tapyň, düşündiriň we göçüriň.

1. Bir gün kakam hem geläýdi. Atam nähoşlugyndan zeýrenende kakam oňa göwünlik berip: –Gorkmaň, kaka, ganymat borsuňyz, entekler uzak ýaşarsyňyz–diýip ýylgyrdy.

Onuň gözünüň ýaşy kepemeýärdi (*Aýbek*).

2. Bir topar çaga gar oýnaşyp ýördüler. (*Aýbek*). Tütünim bada (ýele) berip, buluda gardy meni (*Magtymguly*). Gandym inisine:–Ýene birazrak toprak gar, bolmasa laý suwuk bolar–diýdi. 3. Halmyradyň geými öl boldy.–Eje Käbegüle bir temmi ber. Ol ýaňy maňa «Öl!» diýip sökdü.

Köp manyly sözler bilen omonimleri garyşdyrmak bolmaz. Omonim bolsa ýazylyşy taýyndan meňzeş bolsa-da aňladýan manysy bir-birine asla ýakyn däldir. Meselem: «Ýüz» sözi – adamyň ýüzi, ýüz san, suwda ýüzmek manylarda gelip, hersi özbaşdak mana eýedir.

Emma «Aýak» diýsek, köp manyly söz bolan bu sözi bir-birine ýakyn manyny aňladýar. Meselem: Tagan aýagy, adamyň we guşuň aýagy, ýabyň aýagy, aýyň aýagy.

«Aýak» sözi şu ýerde bir zadyň gutaran ýerini bildirýär.

254-njy gönükme. Çyzgyda görkezilen 8 sözden nusga alyp, şolardan diňe 3-sini saýlap (her birine iki sözlemden, her biri şol sözüň başga manyda gelişini aňlatsyn) sözlemler düzüň we manysyny düşündiriň.

№	Sözler	Sözlemiň içinde aňladýan manylary	Söz toparlary
1.	Sag	Sygry sag, sag adam, sag tarap	işlik, sypat, at
2.	Ýat	Ýatdan çykan, ýat oba, düşek de ýat!	at, sypat, işlik
3.	Ýaz	Saçagy ýaz, hat ýaz, ýaz çykdy	işlik, at
4.	Pil	Pil–güýçli haýwan, ötgür pil eken	at
5.	Gün	Ol kyn gün gördi(wagt) Gün äpet uly şar (planeta)	hal, at
6.	Çöl	Men çölledim(suwsuzlyk), çöl (çägel)	hal, at
7.	Ýol	Sen ýola çyk, haşal oty ýol!	at, işlik
8.	Sök	Ejem sök getirdi. Tanapy sök. Sen sökme!	at, işlik

255-nji gönükme. «Ak, gök, gyzył, sary» ýaly sözleriň her biriniň nähili manylarynyň bardygyny bilň. Şolaryň her birine degişli sözlemler düzüň.

N u s g a : Sary gawun bişipdir. Üstünden ýol düşüpdür (läle).

Ahy-zaryň men çekýän, sen näme saralypsyň: (monjukatdy)

Bu donuň sary gidipdir («Köneleşipdir, käbir ýerleri süzülip ugrapdyr» diýen manyda).

5. SINONIMLER (manydaş sözler)

256-njy gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň manysyna üns beriň. Şol sözleri saýlap göçüriň.

Mämetdurdy bagşy ogluna halyny çykardyp, güjümiň astyndaky şasypanyň üstünden ýazdyrýar. Nazar baba halyny görenden, baryp bir gyrasyndan tutup

göryär, göllerini sypalaşdyrýar: «Berekella, Mämetdurdy Inim! **Gaty gowy, bijaý aýawly** saklapsyň. Bizden soňam...Berekella! Bu halynyň tarypy-da, taryhy-da uludyr. **Köp-köp** ägirtler, **kän-kän** halypalar üstünde oturandyr munuň. Gowy saklapsyň».

Ol şeýle diýip, Mämetdurdy bagşa hoşallyk bilen baş atýar (*Gazakbaý Ýollyýew, «Hatyraly haly»*).

Dürli seslerden düzülip, many taýdan meňzeş bolan sözlere **sinonimler** (manydaş sözler) diýilýär.

Meselem: Erbet, bet, ýaman; gowy, ýagşy, oňat, gurt, böri, möjek; Şu ýerde her biri üç sözden ybarat 9 söz getirildi. Olaryň her üçüsiniň aýdylyşy we ýazylyşy başga, emma aňladýan manysy bir maňzeşdir.

Tam, hepbe, otag, öý, jaý—bu baş söz şeýle bir meňzeşligi aňlatmasa-da, hemmesem adamlaryň ýaşaýan jaýyny bildirýärler.

257-njy gönükme. Okaň. Tekstden sinonimleri saýlap göçüriň.

1.Erbet häsiýetli adam hiç ýere sygyşmaýar. 2.Pis pisi tapar, suw pesi (*Nakyl*). 3.Ýaman bilen ýatma, ertir turup aýtma (*Nakyl*). 4.Samsyk adam bilen oturma, turma (*Nakyl*). 5.Tagamda tabakdaş bolma, üflüs, haramhor biläni (*Magtymguly*).

258-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň we onuň haýsy sözün sinonimi ekenligini aýdyp beriň.

Meniň özümnden uly doganym soldatlyga alnyp, Ýapon bilen bolan uruşda, port-Arturda **öldi**. Ondan

uly doganymy başınjy ýylyň rewolýusiýasyna goşuldyň diýip, Sibire iberdiler. Adatlanmadyk aç adam, altmyş gradusly sowuga çydap bilermi? Ol şol ýerde inçe keseline miýesser gelip, **heläk boldy**. Özümden kiçisi açlyk ýyly garny çişip, özüni raslap bilmän, **amanadyny tabşyrdy**. Iň kiçimiziň bolsa german urşuna gidenine ýyldan agdy. Alty aýdan bäri ondan hiç bir hat-habar-da ýok.... Watany üçin bir ene şunça gurban berdi (*Berdi Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»*).

259-nji gönükme. Okaň. «Owadan» diýen sözün sinonimi bilen manydaş sözleri saýlap göçüriň.

1. Bir garyp dag eteklerinde düme ýerden arpa-bugdaý ekmekçi bolan. «Aý hudaý, şu ekinim gowy bitse ýary hudaý ýoluna» diýen... Gara deňziň kenarynda günüň howruna meýmiräp ýatyşsma kimdir birini gözleýän ýaly, daş-töweregine ýaltaklap duran görmegeý gelne seredýärdim (*Pyhy Taganow, «Görkezme esbasy»*).

2. Fazylat mähriban enäniň yralap oturan salançagynda ýatandek ýaýymly çaykanýardy... Ýigit owadanja küşt tagtajygyny görkezdi.. (*Samyg Abdykahhar, «Fazylat»*).

260-nji gönükme. Aşakdaky sözlerden halanyňyzy saýlap alyp alty sözlem düzüň. Her bir sözlemdäki sinonim sözün aşagyny çyzyň.

Sökdi – käýedi, gaharlandy, gazaplandy: aýtdy-gepledi, diýdi, sözledi, gürlledi; gitmek, ýöremek, ätlemek, ylgamak; bakmak-garamak, seretmek, söz-

lemek, görmek; togtamak-durmak, oturmak, eglenmek, sāginmek.

N u s g a : *Söýün kluba gidip baryan Sazagyň yzyndan ýöredi.*

261-nji gönükme. Okaň. «Aldamak» sözi bilen manydaş gelýän sözi tapyp göçüriň we düşündiriň.

1. Nakyl bardyr owaldan «Ýalançy hiç ýarymaz»,
Daýhanlary biderek aldapdyr, Hojaguly (*Körmolla*).
2. Hökümdaryň huzuryna gelenleriň köpüsi diýen ýaly
hilegärlik bilen abraý gazanmaga ymtylýan näkeslerdi.
3. Ýalan sözün örüsi ýok. 4. Öwelek der döküp
işlemän, mekirlilik bilen gün görmek isleýärdi.

262-nji gönükme. Aşakdaky alty sözün her birine degişli
sözlem düzüň we manydaş sözi düşündiriň.

Möjek, gurt, böri, tam, jaý, otag.

6. ANTONIMLER (garşydaş manyly sözler)

263-njy gönükme. Okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň
we her bir sözün yzyndan kese çyzyk goýup onuň garşydaş
sözünü tapyp ýazyň.

N u s g a : *Ak-gara, belent-pes....*

1. Tilki Pakyrdawuk patyşanyň ýanyna baryp:– Eý,
merhemetli patyşahym! Sen köşgünden çykman,
dünýäden bihabar **otyrýň**. Meniň **yzyma** düş. Sen bu
tagtda **oturyp**, bikärlikden ýaňa **kesellärsiň**. **Gowusy**,
gel, ikimiz syýahata gideli. Biziň gitmeli ýerimiz daşdyr.
Ýolda bir patyşanyňkyda myhman bolarys–diýipdir
(«*Pakyrdawuk patyşa*» diýen türkmen ertekisinden).

2. Tebipler, lukmanlar her bir adamda nähili ganyň **barlygyny** bilipdirler. Adamda 12 görnüşli gan **bar**. Ol uly dört topara bölünýär. **Daýaw süýji** gan. Arryk süýjümtil gan. Suwly ýuwan gan. Zäherli gan. Olaryň her bir görnüşinde üç hili, ýagny gyzgyn, gyzylymtyl, sowuk ganlar bolýar. Gyzgyn ganly adamlar üçin gyzgyn ösümlikleriň zyýany bolaýmasa, peýdasy azdyr. (*Abdyrahman Gubaýew, «Orta Aziýa halk tebiçiliginde ulanylýan ösümlükler»*).

Her bir dilde bolşy ýaly, türkmen dilinde-de many taýdan bir-birine gapma-garşy sözler bar. Olara **antonimler**, ýagny **garşydaş manyly sözler** diýilýär. *M e s e l e m: gije-gündiz, ak-gara, uzyn-gysga, ajy-süýji, ýagşy-ýaman* we ş.m.

264-nji gönükme. Okaň. Tekstden bir-birine gapma-garşy manyly sözleri saýlap göçüriň we düşündiriň.

Bir obada bir garyp oglan bar eken. Ol garyp oglanyň bir garry enesi bolup, ondan başga aga-ini, dogan-garyndaşy ýok eken. Oglan baýyň gapysynda talaban bolup gezer eken. Oglan gijesini gündiz edip işlese-de, baý onuň garnyny hem doýurmaz eken.

Oglanyň garry enesy:—Oglum, baý garnyňy doýurmaýan bolsa gitme. Öýde boluber. Günde bir arka odun getir-diýipdir. Soňra-da:—Şujagaz zagarany gol-tugyňa sal. Ony bal bolanda iýersiň—diýipdir.

Oglan işläpdir. Zagaranyň bal bolaryna garaşypdyr. Ol halys ajygyp, zagarany iýipdir. Soň hem:—Hä, indi

bildim, ajygyp iýseň zagara bal ýaly bolýan eken-ow–diýipdir («Zagarany bal bolanda iý» ertekisinden).

265-nji gönükme. Okaň. Berlen sözlemlerdäki çyzyk (–) goýlan ýerlere nähili antonimi ýazmalydygy barada oýlanyň. Şol sözleri goýup, teksti göçüriň.

1.Özbekistanda ýaşaýan milletler bir enäniň per-zendi ýalydyr. Olar bir-birleriniň toý–na bir gelyärler, deň aglaşyp, deň–ler. 2.Eger-de kimde-kim gara nebsine haý diýmese,–gündiz zähmet çekse-de baý bolup bilmez. 3.Ak–ny saýgaryp, okuw–ýazuw bilýärdi (*Amandurdy Alamyşow*).

Goýmak üçin sözler: Süýji, gara, gije ýas, gülyär.

266-njy gönükme. Çyzga serediň. Her bir sütündäki sözleriň garşydaş manylaryny kese çyzyk bilen ýazyň.

gaty–ýumşak	yssy–	belent–
ileri–	oglan–	tekiz–
aşak–	aýal–	asman–
ajy–	ata–	ýagşy–
ak–	garry–	uzyn–

7.ARHAIZMLER (könelişen sözler)

267-nji gönükme. Goşgyny labyzly okaň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň. Olaryň manysyny sözlük arkaly anyklaň.

AÝRYLMA

Mestana ýörinçäň **gaýry** ýurdunda,
Önüp–ösen öz ýurduňdan aýrylma:

Magrur käkilik deý nebsiň ugrunda,
Dama düşüp, ganatyňdan aýrylma!

Namartlar hem **muhannesler–naçarlar**,
Duzuň iýip, işiň bolsa gaçarlar.
Syryňy **paş** edip, aýbyň açarlar
Gadryň bilen **ülpetiňden** aýrylma!

Gedalaryň **köňli** şalykny istiýir,
Nadan **köňli** ýalغان söze rast diýir.
Bigadyrlar duşmanyna dost diýir,
Tälim beren ustadyňdan aýrylma!

Kimse **kaşak** bolup, kimse baý bolar.
Her kimsäniň bagty, ykbaly biler.
Her ne gelse başa tiliňden geler.
Magtymguly, halk ýadyndan aýrylma!

(Magtymguly)

SÖZLÜK

Mestana–arkaýyn, **gaýry**–keseki, **magrur**–buýsanjaň
dam–duzak, **muhannes**–gorkak, **naçar**–bu ýerde namartlar bilen gorkaklara şeýle diýilýär, pes häsiýetli diýen manyda gelýär, **paş**–ýaýmak, mälim etmek, **ülpet**–ýoldaş, syrdaş, **köňül**–göwün, niýet, päl, **kaşak**–garyp, puhara.

Dildäki sözleriň käbirleri aradan wagtyň geçmegi, jemgyýetdäki syýasy sosial wakalar sebäpli ulanyşdan düşüp galýarlar. Şolar ýaly sözlere **arhaizmler** diýilýär. Siziň ýokarda okap geçen Magtymgulynyň bir goşgusynda şeýle sözlerden

birnäçesi bar. Eger-de ol sözleriň manysyny bilmeseň goşgudaky aýdyljak bolunýan zada (pikire) dogry düşüniş bolmaýar. Şeýle ýagdaýlarda sözlükler kömek edýärler. Şahyr öz döwründe ulanyşda bar bolan sözlerden peýdalanýar. Nowaýynyň, Azadynyň, Magtymgulynyň dünýäden ötenine ençeme ýyllar boldy. Olaryň eserlerinde häzirki zaman okyjysy üçin düşnüksiz sözler örän kän. Emma olar şol döwürde-de, häzirem beýik, geljekde-de beýik bolar.

268-nji gönükme. Okaň. Berlen sözleriň haýsy döwürden başlap arhaizme öwrülendigini biljek boluň. Şol sözleri göçüriň.

Kolhoz, sowhoz, raýONO, sekretar, raýon, oblast, zawhoz, territoriýa, medpunkt, medsestra, oba Soweti.

269-njy gönükme. Berlen tekste dykgatly garaň. Ondaky duş gelyän düşnüksiz sözler haýsy döwre degişli? Şol sözleri göçüriň we manysyny bilmäge synaň.

Obanyň üstüne ajal hem tozgunçylygy ýagdyryp, basmaçylar barha ýygy-ýygydan dökülýärdiler. Adam ruhuny ýitiren banditler duýdansyz çozup gelyärdiler, talaýardylar, otlaýardylar, öldürýärdiler. Gyzyly esgerler daýhanlar bilen birigip, gije diýmän, gündiz diýmän obany goraýardylar... Zakir arçynyň uly öýüni internat etdiler... Atbakar bilen ýüzbaşy özara ýuwaşja gürleşip, meniň yzymdan garap galdy (*Abdyrahym Gaýraty, «Unudylmajak günler»*).

8. NEOLOGIZMLER (täze sözler)

270-nji gönükme. Okaň. Has gara ýazylyan sözleri göçüriň.

Özbeqistan Respublikasynyň **Aly Mejlisi**, Garagalpagystan Jokargy **geňeşi** ilin asudalygy üçin dyngysyz alada edýärler. Bu baradaky ýüzlenmeden bir bölege üns bereliň. «Halkara **terrorizm**, **ekstremizm** we ony goldaýjy **narkobiznes** belasyndan jepa çeken, onuň ýigrenji keşbini öz gözi bilen gören, oňa garşy göreşlerde bigünä gurbanlar beren halkymyzyň bu göreşde gaýra çekilmegi mümkin däl».

Biz arhaizmler barada gürrüň edenimizde döwür talaby boýunça sözleriň ulanyş geriminiň üýtgeýändigini belläp geçipdik. Jemgyýetiň bir gurluşdan başga bir gurluşa geçmegi netijesinde ýüze çykýan möhüm wakalary beýan eder ýaly sözler gerek bolýar. Şolar ýaly sözler kä başga dillerden girip gelýär, käte öz dilimiziň içki mümkinçilikleri göz önünde tutulyp, täzeden döredilýär. Bulara **neologizmler** diýilýär. Garaşsyzlyga eýe bolanymyzdan soň öňki «*Peduçilişe, tehnikum, kolhoz, sowhoz*» sözleriniň deregine «*liseý, kollež, şirket hojalygy, firma (mülkdar)*» sözleri ulanylmaga başlandy. «Sekretar» sözi «kätip» (garagalpaklarda «hatger», biziň pikirimizçe, bu-hakykata ýakyn) diýlip alyndy.

271-nji gönükme. Okaň. Tekstden neologizmleri tapyň we göçüriň. Radiodyr telewideniýeden, gazet-žurnallardan eşiden neologizmleriňizi aýdyp beriň.

1. Agam uçara münüp, Daşkende baryp geldi. 2. Hojamyrat biznesmen bolup gitdi. 3. Men oba-myzdaky mekdebi tamamlasam, kolleže girip, okuwymy dowam etdirjek. 4. Aýnuruň atasy şirket hojalygyndan kärendesine ýer almak üçin başlyk bilen gürleşmäge gitdi. 5. Geçen ýyl şäherimizde baş akademik liseý açyldy.

272-nji gönükme. Suratlara serediň. «Adam zähmeti bilen gözel» diýen temadan düzme ýazmaga taýýarlanyň. Adamlara at goýuň.

Meýilnama

1. Mamagül ejäniň zähmet hakdaky gürrüňleri.
2. Onuň çagalara eden täsiri.
3. Çagalar nähili işleri ýerine ýetirýärler?

Özbegistan Respublikasynyň Döwlet dili ha-kyndaky kanunyndan ruhlanan dilçi hünärmenler diliň medeniýetini ýokarlandyrmaga jan edýärler. *Telekeçi (işbilermen), kärendeçi, mülkdar, biz-nesmen, söwdagär*» ýaly sözler häzir ymykly ulanyşa girdi.

273-njy gönükme. Garaşsyzlykdan soň türkmençä geçirilen täze sözlere üns beriň. Şolardan dördüsini saýlap, sözlemiň içinde getiriň.

Proýekt–taslama, asfalt ýollar–gara ýollar, festiwal–bäsleşik, laureat–eýesi, kolhoz–şirket hojalygy, daýhan birleşigi, soýuz–ýaranlyk. Sowet–geňeş, medsestra–şepagat uýasy, wrach–lukman, naçalnik–başlyk, käte «arçyn» diýlip alynýar, kuhnýa–aşhana, raýon–etrap, oblast–welaýat, raýon we oblast ýolbaşçysy manysynda gelse «Häkim» diýilýär. Sekretar–kätip, ýustisiýa–adylllyk. Sistema–ulgam.

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

1. Leksika nämäni aňladýar?
2. Dildäki ähli sözlere näme diýilýär?
3. Başga dillerden türkmen diline giren sözler haýsylar?
4. Olar haýsy dillerden giren?
5. Asyl we köp manyly sözler barada gürrüň beriň.
6. Göçme manydaky sözleri nädip bilmek mümkin?
7. Omonim bilen sinonimi tapawutlandyryň.
8. Antonim näme?
9. Arhaizmlere degişli mysallar getiriň.
10. Neologizmlere degişli haýsy sözleri bilýärsiňiz?

SÖZLÜKLER

274-nji gönükme. Teksti okaň. Soňra 30-a golaý sözi elipbiý tertibi boýunça saýlap göçüriň. Haýsy kitap barada gürrüň edilyändigini barada pikirleniň.

Kitap, onuň okalyşy, onuň içindaki sözleriň meniň ýüregimiň üstünden turşy meni haýran etdi. Bu

nähili beýle bolup bilýärkä? Ol ýüzüňe seredýär-de, hemme zatlary, öz durmuşyndan, gündelik eşidip ýören zatlaryňdan, ýöne weli dilde diýip bolmajak, aýtmagy hyýalyňa-da gelmeýän zatlaryňy diýişdirip barýar, diýip pikir edýärin. Men kitap şeýle gyzykly zatdyr adamy pikir etdirýän zatdyr, adamyň durmuşyndan sözleýän zatdyr öýtmeýärdim ahyry. Ine bu şu wagt saňa nähili gowy bolup görünýän bolsa, maňa-da şonda şeýle bolup göründi “Munuň belli bahasy ýokdur, bu belki satylýan zat hem däldir” diýip pikir etdim.

Diliň leksikasy – söz baýlygy dürli sözlükler arkaly mälim bolýar. Haýsy-da bolsa bir dile degişli sözlüklerde sözler, olaryň manylary, başga diller bilen gatnaşygy doly görkezilýär. Halkyň geçmişini we häzirki durmuşyny, medeniýetini we taryhyny öwrenmekde sözlükleriň berýän peýdasy köpdür.

Sözlükler sözleriň dogry ýazylyşyny, manylaryny, bir sözi başga bir dile geçirmek üçin zerurýetlik ýüze çykanda-da ýardam edýär. Sözlüklerde sözler elipbiý tertibinde berilýär. Bir söz bilen aýdanyňda, öz diliňi-de, başga bir halkyň dilini-de bilmek üçin sözlükler ähtibarly çeşme hasaplanýar.

275-nji gönükme. 1. Suratlara serediň. Olar esasynda «Towşan» diýen temadan bir hekaýa ýazyň.

2. Hekaýaňyzdaky käbir sözleriň ýazylyşyny (diňe öz göwnüňize şübheli bolanlaryny) türkmen diliniň orfografik sözlügi arkaly barlaň. Oglana, güjüge at goýuň.

3. Suratlara has ünsli syn ediň: Näçe oglan bar? Bir oglanmy ýa iki? Muny olaryň geýimlerine seredip anyklap bilersiňiz?

276-njy gönükme. Hekaýaňyzdaky baş sany adyň (oglan, güjük, towşan, käşir, ýaşık) düşündirilişini düşündirişli sözlüklerden tapyň we göçüriň. Eger türkmen diliniňki tapdyrmasa, onda özbek, garagalpak dilleriniň düşündirişli sözlüklerinden-de peýdalanmak bolar.

Sözlükler örän köp dürli bolýarlar. Meselem, türkmen diliniň düşündirişli sözlügi, orfografik sözlük, orfoepik sözlük, frazeologik sözlük, klassyky edebiýatda duş gelyän arap-pars sözleriniň düşündirişli sözlügi we ş.m.

DÜŞÜNDIRIŞLI SÖZLÜK

277-nji gönükme. Islegiňize görä baş sany sözi düşündirişli sözlükden tapyp, göçürip alyň.

Bir dildäki sözleriň manysyny ýazyp beýan edýän, öwredýän, düşündirýän sözlüğe **düşündirişli sözlük** diýilýär. Bu sözlükde sözler örän gysga we anyk düşündirilýär. Şol bir wagtda-da şol sözüň durmuşyň ylmyň haýsy ugruna degişiligi-de gysga söz arkaly berilýär. Aýdylan pikirleri delillendirmek üçin köplenç çap edilen eserlerden, dürli kitaplardan sitatalar alynýar.

ORFOGRAFIK SÖZLÜK

278-nji gönükme. «Men öý-hojalyk işlerine kömek berýärim» diýen temadan öz pikiriňizi ýazyň. Ol 50–60 sözden köp bolmasyn. Öz göwnüňize şübhe döredýän 4 sözüň dürs ýazylyşyny orfografik sözlükden barlap anyklaň.

Iň köp isleg bildirilýän sözlüğe **orfografik** sözlük diýilýär. Çünki bu sözlük dildäki sözleriň dogry ýazylyşyny öwredýär. Türkmen diliniň orfografik sözlügi birnäçe gezek neşir edildi. Şolardan 80 müňe golaý sözi öz içine alýan sözlük otuz-kyrk ýyl mundan öň çapdan çykypdy.

Orfografik sözlükde dildäki sözleriň diňe ýazylyşy öwredilýär. Sözlükden nähili peýdalanylmalydygy bolsa kitabyň başynda maslahat berilýär.

ORFOEPIK SÖZLÜK

279-nji gönükme. Sözleriň aýdylyşy (ýazylyşy) dogrumy? Düzgüni okap aýdyp beriň.

Harmandäliniň ejesi:—Oglum, men ony nireden taparyn saňa?—diýdi.—Dädem bilen ikiňiz ygtyýary elime berseňiz, özüm taparyn ony — diýdi. ...Gitdi ýer ýüzüne jarçy... Geldiler göreş meýdanyna... Harmandäliniň üç hili ýykyşy bardy: medeniýetli bilinden gowuja tutany assarak ýykýa. ... Mamaň donunyň her ýanynda bir kisesi bardy horjunyň gözi ýaly («Görogly» eposyndan).

Dildäki ulanylýan sözleriň dogry aýdylyşyny, şol dilde dogry sözlemegiň normalaryny (kadalaryny)

görkezýän, öwredýän sözlüğe **orfoepik sözlük** diýilýär. M e s e l e m , türkmen dilinde aýy, adam diýen sözleriň ilkinji **a** çekimlisini uzaldyp aýtmasaň, onda ol türkmen diliniň dogry sözleýiş normalarynyň bozuldygy bolýar. Şonuň ýaly-da sen, zaýalamak ýaly sözleriň birinji **s, z** çekimsizlerini rus dilinde ulanylýan saşa, zawod sözlerindäki ýaly aýtsaň, onda türkmen dilinde şol çekimsizler bilen ulanylýan sözleriň nädogry aýdyldygy (sözlendigi) bolýar.

Diňe asyl sözleriň däl, eýsem goşulmaly sözleriň hem dogry aýdylyşynda birlik saklamak, şol dilde sözlemegiň medeniýetini aňladýar. Meselem: Biz alyarys. Olar ertir oba gidýärler ýaly sözlemler şeýle aýdylanda, türkmen diliniň dogry sözleýiş kadalarynyň saklandygy bolýar.

FRAZEOLOGIK SÖZLÜK

280-nji gönükme. Has gara ýazylan sözlere üns beriň, göçüriň.

1. Ýagmyryň gapysynda hiç haçan çakylykçynyň aty **tezeklemädi** (*Beki Seýtäkow*). 2. Juma bilen Garyny ýaraşdyrmak üçin töwella etseler-le bolmady. Olaryň ikisiniň mäşi **bişişmeýärdi**. 3. Kakamyrat aga togsan iki ýaşa **ýetipdi**. Ol her gün säher turanda agtyklaryny daşyna ýygnap, şeýle öwüt-nesihat **bererdi**.

Haýsy-da bolsa bir diliň diňe özüne mahsus bolan durnukly söz düzümlerini, olaryň ýiti hem gizlin, öwrümlü hem göçme manylaryny görkezýän sözlüğe **frazeologik** sözlük diýilýär. M e s e l e m : «Ol

öz hojalygynda ýekelli» diýilse, «ýekelli» sözi şu ýerde adamyň haýsy-da bolsa bir elini–sag ýa çep elini aňlatmaýar. Ol «Kömekçisi ýok, ýeke özi işleýän», ähli işleriň ýeke öz başyna düşen adamy aňladýar.

Şunuň ýaly frazeologik aňlatmalar türkmen dilinde köp ulanylýar. Olar dilimiziň baýdygyny aňladýar. Frazeologik aňlatmalar iki we ondan-da artyk sözlerden bolup, olaryň aňladýan manysy şol söz düzümlerine gatnaşýan sözleriň gös-göni öz manysyndan, köplenç, üýtgeşik bolýar, başga hili ýiti hem göçme manylary aňladýar. M e s e l e m : «Ýedi derýanyň suwuny içen» diýlende, bu ýerde ýedi, derýa, suw, içmek sözleriniň gös-göni öz manylary ýok. Olar birigip gaty mekir, köpbilmiş, köp zatlary başyndan geçiren adamy aňladýar.

TOPONIMIK SÖZLÜK

Ýer-ýurt atlarynyň döreýşini, ösüşini we kämilleşişini öwredýän sözlüğe **toponimik sözlük** diýilýär. Bize geçmişden miras galan depeleriň, galalaryň, harabalaryň döreýşini öwrenjek bolsak hökman toponimik sözlügiň hyzmatyna bil baglap bileris.

Döwrüň özgermegi bilen ýer-ýurtlaram özgerýär. Ol özgeriş diňe bir döwlet möçberinde bolmak bilen çäklenmän, eýsem iň bir kiçijik oba çenli öz täsirini ýetirýär. Şol bir wagtda ýerlere goýlan atlaram özgerýär.

DÜRLI SÖZLÜKLER

Sözlükler özläriniň görnüşleri (tematikasy) boýunça köp dürlüdür. Şolardan has köp isleg bildirilýänleri, köp çap edilýänleri iki dilli sözlüklerdir. Bular bir halkyň dilindäki sözleri ikinji bir halkyň diline terjime edip, düşündirmekden ybaratdyr. Bu sözlükler dili özbaşdak öwrenijiler, terjimeçiler, mundan başga-da giň okyjylar köpçüligi üçin niýet edilip taýýarlanýar. Şeýle sözlükleriň hataryna rusça-türkmençe sözlük ýa-da türkmençe-rusça sözlük, parsça-türkmençe sözlük, iňlisçe-türkmençe sözlük... mysal bolup bilerler.

Üç dilli sözlüklerem bolýar. Olar seýrekdir. Bu sözlükler belli bir ugra degişli sözleri giňden we her taraplaýyn, mümkin boldugyça anyk düşündirmäge niýetlenendir. Muňa mysal edip, medisina terminleriniň rusça-latynça-türkmençe sözlügi, rusça-türkmençe-özbekçe gepleşik sözlügi we ş.m. görkezmek bolar.

Durmuşyň (ylmyň) haýsy-da bolsa belli bir ugruny öwredýän sözlüklerem bolýar. Oňa professional leksika (hünär bilen baglanyşykly sözler) diýilýär. Bu ugra degişli sözleri çuň we gowy, anyk özleşdirer ýaly, peýdalanylanda ýalňyşlyga ýol goýmaz ýaly şol ugur boýunça düzülen sözlüklerem gerek bolýar. Muňa edebiýat ylmyna degişli terminleriň düşündirişli sözlügi, türkmen klassyky edebiýatynda duş gelyän arap-pars sözleriniň düşündirişli sözlügi, deňizçilige degişli sözlük, halyçylyk we el işleriniň sözlügi, türkmen

diliniň hünärmentçilik leksikasyna degişli sözlük, dialektologik sözlük, geografiýa degişli ýa-da toponimik sözlük we şular ýaly onlarça sözlükleri görkezmek mümkin. Bular türkmen dilinde çap edildi.

Dürli kärdäki okyjylaryň söze bolan bilesigelijigini doly kanagatlandyrmak, bilim baýlygyny artdyrmak maksady bilen ylmyň ähli ugurlaryny öz içine alýan ensiklopediýalar hem taýýarlanylýp, neşir edilip durulýar. Garaz bir söz bilen aýdanyňda, dilçiler, alymlar, hünärmen sözlük düzmek babatynda elmydama arman-ýadaman işläp gelýärler. Indiki wezipe olaryň zähmetine sarpa goýup, şol işlerden siziň başaraňlyk bilen peýdalanmagyňyz gerek.

GAÝTALAMAK ÜÇIN SORAGLAR

1. Dildäki sözlerden peýdalanmakda sözlükler nähili ähmiýete eýe?
2. Haýsy sözlük sözleriň dürs ýazuw adalaryny öwredýär?
3. Sözlükleriň dürli görnüşleri barada aýdyp beriň.
4. Siziň okap geçen makalaňyzda haýsy ugra degişli sözleriň özgerişlere sezewar edilişi dogrusynda gürrüň gidýär?

GEÇILENLERI GAÝTALAMAK

281-nji gönükme. Okaň. Ýogyn çekimlisi bilen gelen sözlerden on sözi saýlap göçüriň. Ol çekimlileriň haýsylardygyny aýdyp beriň.

KÄR ADAM SAÝLAMAYAR

Mamyş eje diwardaky gopan suwaglary görüp: – Agamyrat pahyr diri gezip ýören bolanynda, bu beýdip

durmary däl. Ikimiz ýigrimi ýyla golaý gurluşykda bile işleşdik. Ol suwagçy, menem reňkleýjidi. Reňkleýjilik käri aýal üçin gelşiksizrägem ýaly welin, emma meniň-ä ärimden nalan çagym bolmandy–diýip, Annasoltanyň ýüzüne bakdy. Onýança 4-nji synpda okaýan Göwher okuwdan geldi. Gyzy mazaly synlap, myhman öý eýesine şeýle maslahat berdi:–Howanyň bir gowy güni men geleýin. Göwher jana laý etmäni öwredeýin. Güýji ýeter ýaly az-azdan işläbersin. Jaýyňy suwa. Aýp däl. Öwrenibermeli, keýigim. Dürli kärlerden baş alyp çyksaň, soň özüňe-de gowy bolar. Kär adam saýlamaýar (*Muhammet Kakaýew*).

Reňkleýjilik

282-nji gönükme. Okaň. dodak çekimlisi bolan sözlerden saýlap, on sözi göçüriň. Dodak çekimlilerini aýdyp beriň.

Bahar şemaly biziň tüýs ýüregimizden turýardy. Biz üçege çykýardyk-da kagyzdan ýasalan ýylan şekilli batböregimize ýapyşýardyk. Şemal öwüsýärdi. Üçegin üstünde gögeren gök otlar görk berýärdi. Oňa garamazdan biziň bar küýümiz-öçämiz, bar höwesimiz «gykyndydy». Ol gykyndylar her dürli reňkli kagyzlardan ýasalan ullakan batbörekdi. Şeýle bir batbörekler ýasaýardylar, hatda onuň içinde çagalar şem ýakybam uçurýardylar. Ony hut öz gözüm bilen hem görüpdim. Batbörek ýasamagyň ussalary Magkam bilen Mömündi. Çyralaryny ýyldyz ýaly ýylpyldadyp ýören batbörekler tüm garaňkylygyň içinde ses eder durardy. Menem

höwes bilen çagalara goşulyşyp, gara dere batyp, bir öwrenji batböräk ýasandym (Aýbek «Çagalyk»).

283-njy gönükme. Has gara ýazylan sözlere üns beriň we olary göçüriň. Ol sözlerde çekimlileriň inçelik–ýogynlyk taýdan sazlaşygynyň bozulmagynyň sebäbini düşündiriň. Şeýle sözler, adatça, haýsy dillerden geçendir oý edýärsiňiz.

1. Edarada oturanlaryň arasynda dört sany Tursunbaý atly bardy... Alty ýyl **traktoryň rulunda** oturyp, meýdanda bolan jaý meselesine hemmämizden köpräk akyly ýetýän Tursunbaý barka kim gider? Tursunbaýyň öňki **ruhobelentligi** ýokdy. Ol **arhitektor** Arslan Açylow bilen üçünji gün diýleninde duşuşdy (*Mumtaz Muhammedow, «Obadaşlar»*).

2. Betgylyk hanabozarlar gadymam bolan, häzirem bar. 3. Bir görsem jan kastyna **düşen** kepjebaş gelýär (*Gazakbaý Ýollyýew*). 4. Biziň içimizde Myrat **Töreden** başga edebiýatdan gowy baş alyp çykjak ýokdy (*Aganyýaz Gurbanow*).

MAZMUNY

GAYTALAMAK	5
Ses hem harp	5
Inçe we ýogyn çekimliler	7
Dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimliler	8
Açyk we dymyk çekimsizler	12
Sözleriň gurluşy	14
A) Asyl söz we goşulma	14
B) Sada we goşma sözler	17
Atlar	19
Atlaryň ýöňkeme bilen üýtgeýşi	22
Atlaryň düşüm bilen üýtgeýşi	24
Tekst	28
Sintaksis we punktuasiýa	32
1. Söz düzümleri	32
2. Sözlemler we olaryň görnüşleri	36
3. Ýygnak we ýaýraň ýönekeý sözlemler	39
4. Sözlem agzalary	42
A) Sözlemiň baş agzalary	42
B) Sözlemiň aýyklaýjy agzalary	43
Ç) Sözlemiň deňdeş agzalary	46
Ýönekeý we goşma sözlemler	48
Başganyň sözi	50
Gepleşik	52
Ýüz tutma sözleri	53
Sözleşiş we sözleşiş stilleri	56
FONETIKA, GRAFIKA WE ORFOGRAFIÝA	61
Türkmen elipbiýi	62
Çekimli sesler	63
1. Uzyn we gysga çekimliler	65
2. Inçe we ýogyn çekimliler	66

3. Dar we giň çekimliler	70
4. Dodaklanýan we dodaklanmaýan çekimliler.....	73
5. Dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni.....	76
A) Giň dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni.....	79
B) Dar dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni	82
Çekimsiz sesler	94
1. Açyk we dymyk çekimsizler	96
2. Dymyk k, p, t, ç çekimsizleriň açyga öwrülişi.....	100
BOGUN	105
1. Açyk we ýapyk bogun	108
2. Sözleriň bogna bölünişi.....	113
Basym	117
Dar çekimlileriň düşmek düzgüni	120
LEKSIKA	126
1. Türkmen diliniň leksikasy	126
2. Sözüň asyl we köp manylylygy	131
3. Sözüň asyl we göçme manylylygy.....	133
4. Omonimler (sesdeş sözler)	134
5. Sinonimler (manydaş sözler)	137
6. Antonimler (garşydaş manyly sözler).....	140
7. Arhaizmler (könelişen sözler).....	142
8. Neologizmler (täze sözler)	145
Sözlükler.....	147
Düşündirişli sözlük	149
Orfografik sözlük	150
Orfoepik sözlük	150
Frazeologik sözlük	151
Toponimik sözlük.....	152
Dürli sözlükler	153
GEÇILENLERI GAÝTALAMAK	154

Kadyrow Allaberen.

K14 Ene dili: 4-nji synp üçin derslik / 5-nji neşir. –D.: «O'zbekiston»
2020. –160 sah.

ISBN 978-9943-01-095-6

UO'K 811.512.164(075)
KBK 81.2 Tur-9

O'quv nashri

Allaberen Qodirov, Isa Arazov

ONA TILI

*Ta'lim turkman tilida olib boriladigan umumiy o'rta ta'lim
maktablarining 4-sinfi uchun darslik*

(Turkman tilida)

Beshinchi nashri

Redaktor *K. Hallyýew*

Çeper redaktor *H. Kutlukow*

Teh.redaktor *L. Hižowa*

Korrektor *K. Hallyýew*

Kompýuter ýýorstkaçysy *G. Kulnazarowa*

Neşirýat lisenziýasy AI 158. 14.08.2009.

Çap etmäge 2020-nji ýylyň 12-njy iýunynda rugsat edildi.

Ölçegi $70 \times 90 \frac{1}{16}$. Ofset qagyzy. «Arial» garniturasy. Kegel 12,14.

Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 11,7. Neşir çap listi 6,60.
929 nusgada çap edildi. Sargyt № 20-224.

«O'zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.

100011, Daşkent, Nowaýy köçesi, 30.

ULANMAGA BERLEN DERSLIGIŇ ÝAGDAÝNY GÖRKEZÝÄN JEDWEL

№	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligi alan wagtyndaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Dersligi tabşyrandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Derslik ulanmaga berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtaryp alnanda ýokarky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky bahalamak tertibine esaslanyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň ilkinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy
Ýagşy	Jilti gowy, dersligiň esasy böleginden bölünmedik. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzgylar ýok.
Kanagatlanarly	Jilti ýenjilen, kä ýerleri çyzylan, gyralary gädilen, dersligiň esasy böleginden bölek ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly derejede abatlanypdyr. Goparlan sahypalary ýelimlenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Jilti çyzylan, ýyrtyk, esasy böleginden aýrylan, ýyrtylan ýeri düşüp galan, kanagatlanarsyz derejede abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, listleri ýetişmeýär, çyzyp taşlanan. Dersligi gaýtadan dikeldip bolmaýar.

Kadyrow Allaberen.

K14 Ene dili: 4-nji synp üçin derslik / 5-nji neşir. –D.: «O'zbekiston»
2020. –160 sah.

ISBN 978-9943-01-095-6

UO'K 811.512.164(075)
KBK 81.2 Tur-9

O'quv nashri

Allaberen Qodirov, Isa Arazov

ONA TILI

*Ta'lim turkman tilida olib boriladigan umumiy o'rta ta'lim
maktablarining 4-sinfi uchun darslik*

(Turkman tilida)

Beshinchi nashri

Redaktor *K. Hallyýew*

Çeper redaktor *H. Kutlukow*

Teh.redaktor *L. Hižowa*

Korrektor *K. Hallyýew*

Kompýuter ýýorstkaçysy *G. Kulnazarowa*

Neşirýat lisenziýasy AI 158. 14.08.2009.

Çap etmäge 2020-nji ýylyň 12-njy iýunynda rugsat edildi.

Ölçegi 70 × 90¹/₁₆. Ofset qagyzy. «Arial» garniturasy. Kegel 12,14.

Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 11,7. Neşir çap listi 6,60.

94 nusgada çap edildi. Sargyt №20-225.

«O'zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.

100011, Daşkent, Nowaýy köçesi, 30.